

DE LOCATIE VAN HET AMSTERDAMSE WINKELBEDRIJF IN DE ACHTTIENDE EEUW*

Patterns of retail location in Amsterdam in the eighteenth century

In this paper location theory and Nelson's distinction between general, arterial and special accessibility is used to map and analyze the patterns of retail location in Amsterdam in the eighteenth century. In accordance with theory the main shopping streets were located in the city center, which was highly accessible to all residents and to consumers from the surrounding countryside and small cities. In the city center as well as along the main axes to markets and the city gates the retailing of shopping goods (textiles, consumer durables) was much more prominent than elsewhere in the city. In contrast, shops selling convenience goods (foodstuffs etc) were scattered all over the city. The correspondence of empirical data and location theory suggests that the urban government and institutions like guilds did not interfere with the location preferences of shopkeepers. An analysis of local acts and guild regulations corroborated this assumption. What did affect the location patterns of shops was history, or, to put it more precisely, the morphological and socio-economic structure of Amsterdam as it came about in the preceding centuries. This legacy of the past acted as an intermediary between general location principles and the implantation of shops in the urban landscape.

Het is misschien niet verwonderlijk dat de belangstelling voor de vroegmoderne detailhandel al vanouds ver achterblijft bij die voor de internationale groothandel. Het winkelbedrijf mist immers de romantiek van lange reizen en verre landen die vooral de overzeese handel aantrekt. De overwegend zeer kleinschalige detailhandel kende ook geen ondernemers met de faam, welstand en macht van Isaac le Maire, de gebroeders Trip of de familie Bicker. Bovendien heeft het vroegmoderne winkelbedrijf in het stedelijk landschap betrekkelijk weinig sporen nagelaten. Onder de historici die zich wel met

* Dit onderzoek maakt deel uit van een grotere studie die ik onderneem naar het Amsterdamse winkelbedrijf en het stedelijk landschap in de vroegmoderne en moderne tijd. Ik ben dank verschuldigd aan Jan Hein Furnée, Leo Noordegraaf, twee anonieme referenten en de redactie van dit tijdschrift voor hun soms fundamentele commentaar bij een eerdere versie van deze bijdrage.

de detailhandel hebben bezig gehouden was vooral de tweede helft van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw populair. Dit waren de jaren waarin dynamische ondernemers het moderne grootwinkelbedrijf introduceerden en er in de grote steden luxueuze warenhuizen en modepaleizen verrezen.¹

De laatste decennia is sprake van een inhaalslag. Vooral in het Verenigd Koninkrijk, waar de wetenschappelijke belangstelling voor het winkelbedrijf altijd al groter is geweest dan op het continent, maar in toenemende mate ook in Nederland en Vlaanderen, trekt de vroegmoderne detailhandel de aandacht.² Veel van het recente onderzoek benadert de detailhandel vanuit de invalshoeken van materiële cultuur, overlevingsstrategieën, consumptiepatronen, sociale verhoudingen, vrijetijdsbesteding en institutionele structuren als gilden. Wat in Nederland en Vlaanderen vrijwel ontbreekt, is inzicht in de locatiepatronen van vroegmoderne winkels en de factoren die aan deze patronen ten grondslag liggen. Weliswaar wordt in veel studies aandacht besteed aan de ligging van winkels, maar tot een diepgaande analyse komt het maar

1. Zie bijvoorbeeld A. Wolff-Gerzon, *'Au bonheur des dames'. Uit het Nederlandse kledingbedrijf van de laatste honderd jaar* (Amsterdam s.a.); Roger Miellet, 'Westfaalse ondernemers en de opkomst van het Nederlandse grootwinkelbedrijf tot circa 1920', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 3 (1986) 135-157; Roger Miellet, *Honderd jaar grootwinkelbedrijf in Nederland* (Zwolle s.a.); Roger Miellet, *Winkelen in weelde. Warenhuizen in West-Europa 1860-2000* (Zutphen 2001); Marlou Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002) hoofdstuk 10 en Hine Wiggers (ed.), *Modepaleizen in Amsterdam, 1880-1960* (Bussum en Amsterdam 2007).

2. Voor de historiografie van de detailhandel verwijs ik graag naar het recente en uitvoerige overzicht in Ilja van Damme, 'Pendelen tussen revoluties en tradities. Recent historisch onderzoek naar de kleinhandel in de late middeleeuwen en de nieuwe tijd (ca.1450-ca.1850)', *Stadsgeschiedenis* 2 (2007) 54-65 en tevens naar het inleidende eerste hoofdstuk in Bruno Blondé e.a. (eds.), *Buyers and sellers. Retail circuits and practices in medieval and early modern Europe*, *Studies in European Urban History*, 9 (Turnhout 2006). Zoals ook blijkt uit deze historiografische overzichten hebben Vlaamse historici op dit onderzoeksterrein een grote voorsprong op hun Nederlandse collega's. Voor Nederland is vooral het werk van Furnée, Miellet, De Nijs en Steegen van belang (Jan Hein Furnée, "'Om te winkelen, zoo als het in de residentie heet". Consumptiecultuur en stedelijke ruimte in Den Haag 1850-1890', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 22 (2002) 28-55; idem, 'Winkeletalages als moderne massamedia. Visuele cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag, 1850-1890', *Negentiende Eeuw* 27 (2003) 74-106; R.Miellet, 'Westfaalse ondernemers'; idem, 'Immigratie van katholieke Westfalers en de modernisering van de Nederlandse detailhandel', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (1987) 374-393; idem, *Honderd jaar grootwinkelbedrijf*; Thimo de Nijs, 'De Leidse middenstand in het Interbellum', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 17 (2005) 91-118; E. Steegen, 'Kleinhandel en kramers. De verkoop van genotsmiddelen in Maastricht in de achttiende eeuw', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 61 (1998) 163-195; idem, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd*, *Maaslandse Monografieën*, 69 (Hilversum 2006)).

zelden.³ Dat is jammer, want zo'n analyse zou veel duidelijk maken over de ruimtelijke context waarbinnen zaken als consumptiepatronen, sociale verhoudingen en vrijetijdsbesteding vorm krijgen. Onderzoek naar de locatiepatronen van het vroegmoderne winkelbedrijf geeft bovendien inzicht, en daar is het me hier om te doen, in de structuur van het stedelijk landschap en antwoord op de vraag of de complexe en gedifferentieerde vestigingspatronen die we kennen van het moderne winkelbedrijf ook reeds in de vroegmoderne stad waarneembaar zijn. Dat laatste staat niet op voorhand vast. Vooral in de wat oudere literatuur wordt de detailhandel van voor de opkomst van het moderne grootwinkelbedrijf vaak weggezet als traditioneel en weinig ontwikkeld. Sommigen waren zelfs van mening dat voor omstreeks 1800, winkels, dat wil zeggen vaste verkooppunten van goederen die niet ter plekke worden vervaardigd, niet of nauwelijks hebben bestaan.⁴

Die opvatting weerspiegelt niet alleen het in de jaren vijftig en zestig invloedrijke moderniseringsperspectief, maar was ook een kwestie van bronnen. In de periode voor omstreeks 1800 ontbreken veel van de bronnen die de basis vormden van onderzoek naar de detailhandel in de negentiende en twintigste eeuw. Dat maakte een vergelijking met de vroegmoderne periode moeilijk en heeft bij sommigen blijkbaar tot de overtuiging geleid dat het ontbreken van bronnenmateriaal een aanwijzing was dat ook het te bestuderen fenomeen in die jaren onbekend was. Maar naast de haast dwingende logica van het moderniseringsperspectief en de beperkingen van het vroegmoderne bronnenmateriaal, is er nog een derde factor in het spel. Veel van de onderzochte vroegmoderne steden waren klein tot zeer klein en een hoogontwik-

3. Vergelijk bijvoorbeeld de bijdragen in Bruno Blondé e.a. (eds.), *Retailers and consumer changes in early modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries*, Collection Perspectives Historiques, 14 (Tours 2005) en in Blondé e.a. (eds.), *Buyers and sellers*. Relatief veel aandacht voor locatiepatronen is er wel in Claude Bruneel en Luc Delporte, 'Approche socio-professionnelle de la population bruxelloise en 1783', *Revue du Nord* 79 (1997) 463-494; C. Bruneel, 'La localisation du commerce et de l'artisanat à Bruxelles au milieu du XVIIIe siècle', in: P. Guignet (ed.), *Le peuple des villes dans l'Europe du Nord-Ouest (fin du Moyen Âge-1945)* 1 (Rijssel 2000) 167-191; Wim Lefebvre, 'Het geografische inplantingspatroon van voedingswinkels in Leuven tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw (1860-1908)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 33 (2003) 91-127 en in Laura van Aert, *Leven of overleven? Winkelhouden in crisistijd: de Antwerpse meerseniers, ca. 1648 - ca. 1748*, (Ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, vakgroep Geschiedenis Antwerpen 2007).

4. Zie bijvoorbeeld J.B. Jefferys, *Retail trading in Britain 1850-1950. A study of trends in retailing with special reference to the development of co-operative, multiple shop and department store methods of trading* (Cambridge 1954). T.S. Willan, *The inland trade. Studies in English internal trade in the sixteenth and seventeenth centuries* (Manchester 1976) is een van de eerste studies waarin de mythe van een weinig ontwikkelde vroegmoderne detailhandel werd ondergraven. Van groot belang is tevens Hoh-Cheung Mui en Lorna H. Mui, *Shops and shopkeeping in eighteenth-century England* (Londen 1989). Zie aldaar de inleiding voor citaten uit de oudere historiografie.

keld en ruimtelijk gedifferentieerd winkelapparaat kon er alleen al om die reden niet tot stand komen.⁵ Dat gebeurde pas toen in de negentiende eeuw de bestaande steden sterk in omvang toenamen en nieuwe industriesteden doordrongen tot in de hoogste regionen van de stedenhiërarchie. Zo bezien is het misschien niet vreemd dat men de ontwikkeling van de detailhandel toch vooral zag als een fenomeen van de negentiende en twintigste eeuw.

In deze studie zal ik de locatiepatronen van het winkelbedrijf bestuderen voor een vroegmoderne stad met een omvang die het bestaan van een gedifferentieerd winkelapparaat niet bij voorbaat uitsluit.⁶ Die stad is Amsterdam. Omstreeks het midden van de achttiende eeuw, de periode die hier centraal staat, telde de stad ongeveer 230.000 inwoners en behoorde ze nog altijd tot de grootste steden van Europa. Om de ruimtelijke patronen te ontwaren die schuil gaan achter de spreiding van de duizenden winkels, en tevens om meer inzicht te krijgen in de factoren die aan deze ruimtelijke patronen ten grondslag liggen, is het goed eerst een ogenblik stil te staan bij wat vooral geografen en economen over deze materie naar voren hebben gebracht.

De locatie van detailhandelsactiviteiten: theorie

De theoretische literatuur over de locatie van economische activiteiten is buitengewoon omvangrijk en zeer divers. Hoewel de discussies op dit terrein al vele decennia gedomineerd worden door wetenschappers uit de Angelsaksische wereld, liggen de wortels van de moderne locatietheorie in Duitsland. In de context van deze studie zijn vooral het werk van Walter Christaller (1893-1969) en dat van August Lösch (1906-1945) relevant. Zij hebben ook de twee begrippen geïkt die in vrijwel alle locatiestudies een centrale rol spelen: reikwijdte ('range') en drempelwaarde ('threshold').⁷ De reikwijdte van een goed

5. Zie bijvoorbeeld de stadsplattegronden met winkelstraten bij M.T. Wild en G. Shaw, 'Trends in urban retailing: the British experience during the nineteenth century', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 70 (1979) 35-44, figuur 2 en in Bruno Blondé, *Een economie met verschillende snelheden. Ongelijkheden in de opbouw en de ontwikkeling van het Brabantse stedelijke netwerk (ca.1750-ca.1790)* (Brussel 1999) figuur 3,8 en 3,10.

6. Markthandel, straathandel en horeca (tapperijen, wijnhuizen e.d.) worden terloops vermeld, maar vallen buiten dit onderzoek. In Antwerpen hebben de winkels al in de eerste helft van de zeventiende eeuw hun positie ten opzichte van markten aanzienlijk versterkt (Bruno Blondé en Hilde Greefs, 'Werk aan de winkel. De Antwerpse meerseniërs: aspecten van de kleinhandel en het verbruik in de 17de en 18de eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 84 (2001) 207-229, 223).

7. Uiteenzettingen over deze begrippen en de bijbehorende locatietheorieën worden in vrijwel alle economisch-geografische handboeken aangetroffen. Ik heb veel profijt gehad van Peter E. Lloyd en Peter Dicken, *Location in Space. A theoretical approach to economic geography* (Londen e.a. 1977) en vooral van Jan Buursink, *Stad en ruimte. Inleiding in de stadsgeografie* (Assen 1980). Beide begrippen zijn overigens ontwikkeld in het kader van theorieën

is de maximale afstand die een consument bereid is af te leggen om dat goed te kopen.⁸ Het zal duidelijk zijn dat die maximale afstand varieert van product tot product. Voor goederen die relatief goedkoop zijn en frequent worden aangeschaft, zal de consument doorgaans niet bereid zijn grote afstanden af te leggen. Voor goederen die kostbaar zijn en slechts nu en dan worden gekocht, is men wel bereid een aanzienlijke afstand te overbruggen. Bij het laatste type goederen wegen de reiskosten immers veel minder zwaar in de totale verwervingskosten (= aanschafprijs + reiskosten) dan bij dagelijkse levensbehoeften als brood. De drempelwaarde of 'threshold' is de consumptieve vraag die minimaal vereist is om een bedrijf – in dit geval een winkel – draaiende te houden. Daalt de vraag beneden de drempelwaarde dan is het voor een ondernemer niet langer mogelijk het product in die specifieke locatie op een economisch verantwoorde wijze aan te bieden.

Het voorgaande impliceert dat er een spanning bestaat tussen de locatievoorkeuren van de detailhandelaar en de wensen van de consument. Voor de ondernemer is een locatie in het geografische centrum van een plaats het meest aantrekkelijk. Die plaats is immers per definitie het best bereikbaar voor het grootste aantal consumenten. Voor de consument daarentegen, is de aanwezigheid van een winkel in de onmiddellijke omgeving het meest ideaal. Vanwege de relatief geringe afstanden van de periferie naar het centrum zal die spanning in kleine plaatsen niet erg groot zijn en concentreren winkels in alle soorten goederen zich inderdaad in het centrum. Historisch gezien is het centrum ook de plaats waar zich doorgaans het marktplein of de belangrijkste marktstraat bevindt. Omstreeks 1800 dragen de door Wild en Shaw bestudeerde plaatsen in Yorkshire nog duidelijk de sporen van die oude situatie.⁹

Wanneer steden in omvang toenemen, worden de afstanden tot het centrum op den duur zo groot dat ze niet langer voor alle consumenten van alle soorten goederen acceptabel zijn. De latente spanning tussen de locatievoorkeuren van de detailhandelaar (centrum) en de wens van de consument de reistijd en afstand tot de winkel te minimaliseren, treedt nu duidelijk aan het licht en een nieuw evenwicht komt pas tot stand met de vestiging van nieuwe

over de locatie van economische activiteiten op regionaal en bovenregionaal niveau. Pas omstreeks 1960 is men deze theorieën en begrippen ook gaan gebruiken in onderzoek naar de locatie van de detailhandel binnen steden (P.T. Kivell en G. Shaw, 'The study of retail location', in: John A. Dawson (ed.), *Retail Geography* (Londen 1980) 95-155, 109). Een uitvoerige beschouwing van de centrale plaatsentheorie bij L.J. King, *Central Place Theory* (Londen 1984) en een historische toepassing in Clé Lesger, 'Hiërarchie en spreiding van regionale verzorgingscentra. Het centrale plaatsensysteem in Holland benoorden het IJ omstreeks 1800', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 128-153.

8. Gewoonlijk worden de begrippen toegepast op goederen en diensten, maar in deze studie zal ik mij niet met de locatie van diensten bezig houden.

9. Zie de al eerder aangehaalde voorbeelden bij Wild en Shaw, 'Trends in urban retailing', in het bijzonder de plattegronden van Hull, York, Leeds, Beverly en Wakefield in figuur 2.

detailhandels buiten het centrum. Deze decentralisatie van het winkelapparaat heeft evenwel niet betrekking op het volledige goederenaanbod. In het licht van het voorgaande zal duidelijk zijn dat vooral de aanbieders van goederen met een geringe reikwijdte zich ook buiten het centrum en in de nabijheid van de consument gaan vestigen. Die goederen worden door de consument immers frequent en in aanzienlijke hoeveelheden gekocht en juist dan wegen de nadelen van een grote afstand zwaar. In de Engelstalige literatuur wordt dit type goederen gewoonlijk aangeduid als ‘convenience goods’; in Nederlandstalig onderzoek als ‘dagelijkse levensbehoeften’ of ‘dagelijkse benodigdheden’. In de praktijk stelt men ze vaak gelijk aan de categorie voedings- en genotmiddelen. De locaties die aanbieders van dit soort goederen kiezen, beantwoorden aan wat Nelson ‘the principle of business interception’ noemt: ‘to establish oneself between the market (the people in the trading area) and the market place (the traditional source of the same goods), so that the customers will be intercepted on their way in to the market place’.¹⁰ Met de keuze voor een ‘intercepting position’ streeft een winkelier naar een monopoliepositie in een (geografisch) deel van de markt.

Voor goederen die minder frequent aangeschaft worden en relatief duur zijn, blijft het centrum de aangewezen locatie. Deze goederen hebben immers een hoge drempelwaarde en vereisen een omvangrijk marktgebied. In de praktijk betekent dit dat zich in de centra van steden concentraties voordoen van winkels met een vergelijkbaar aanbod. Anders dan bij winkels in dagelijkse levensbehoeften is dat geen nadeel, maar juist een voordeel. Bij de aanschaf van (semi-) duurzame consumptiegoederen – denk aan kleding, schoenen en sieraden – vergelijkt de consument immers graag het aanbod van verschillende winkels op prijs, kwaliteit en uiterlijk. Het is niet voor niets dat deze goederen in het Engels worden aangeduid als ‘shopping goods’ of ‘comparison goods’. Door de vestiging in elkaars nabijheid genereert iedere winkel een hogere omzet dan op een geïsoleerde locatie en als quasimonopolist mogelijk zou zijn.¹¹

Maar naast de goede bereikbaarheid vanuit alle delen van de stad en het profiteren van de nabijheid van soortgelijke winkels, zijn er ook andere voordelen verbonden aan een centrale locatie. Van groot belang bij het aanbod van duurzame consumptiegoederen is dat het centrum niet alleen voor de stedelingen zelf, maar tevens voor de consumenten uit de omliggende regio goed bereikbaar is. Het stadscentrum is doorgaans immers ook een knooppunt van interlokale verbindingen en verkeersdiensten. Sommige zeer gespecialiseerde winkels zouden zonder de vraag uit het ommeland niet kunnen bestaan. Tot slot moet benadrukt worden dat de concentratie van winkels in

10. Richard L. Nelson, *The selection of retail locations* (New York 1958) 54.

11. Nelson spreekt in dit verband van ‘cumulative attraction’ (Ibidem, hfst.7). Zie tevens Kivell en Shaw, ‘The study of retail location’, 127 en Buursink, *Stad en ruimte*, 178.

een gebied van beperkte omvang het de consumenten mogelijk maakt in één keer een reeks van goederen aan te schaffen. Bij een dergelijke 'multiple purpose trip' worden de reiskosten gespreid over een aantal producten en blijft meer geld over voor de aanschaf van goederen: een situatie die zowel consument als detailhandel tot voordeel strekt.¹²

Het locatiegedrag dat hiervoor aan de orde is gesteld, wordt wel aangeduid als het streven naar 'general accessibility', ofwel 'algemene toegankelijkheid'. Bij de aanbieders van duurzame consumptiegoederen draait het immers om de toegankelijkheid voor de bevolking in de hele stad en eventueel ook in het ommeland; bij de aanbieders van dagelijkse levensbehoeften om de toegankelijkheid voor de consumenten in het deel van de stad waar zij gevestigd zijn. In 1958 heeft Nelson al geconstateerd dat er naast deze 'accessibility to the resident population' andere vormen van toegankelijkheid zijn en dat deze ook specifieke locatiepatronen genereren.¹³ Deze gedachte vinden we tevens in de zeer invloedrijke studie van Berry naar de locatie van de detailhandel in Chicago en in het werk van Davies. Naast 'general accessibility' onderscheiden zij 'arterial accessibility' (lineaire toegankelijkheid) en 'special accessibility' (speciale toegankelijkheid).¹⁴

Het principe van lineaire toegankelijkheid is gebaseerd op de wens van detailhandelaren passanten te onderscheppen. Nelson spreekt van 'accessibility to people moving about or gathering together on errands other than shopping'.¹⁵ In ruimtelijke zin moeten we ons deze lineaire toegankelijkheid voorstellen als rijen winkels langs belangrijke toegangswegen en doorgaande routes. In de Engelstalige literatuur spreekt men dan ook wel van 'ribbons'. In kleinere steden vallen deze 'ribbons' goeddeels samen met de toegangswegen tot het centrum; in grote steden ontstaan ook langs de belangrijke verkeersassen binnen buurten van dit soort winkellinten.

12. Ken Jones en Jim Simmons, *The retail environment* (Londen en New York 1990) 119. Nelson spreekt ook hier van 'cumulative attraction' en geeft in de tabellen 8.1-8.4 aan welke detailhandelsactiviteiten goed op elkaar aansluiten en welke niet (Nelson, *The selection of retail locations*, 54 en 70-77).

13. Nelson, *The selection of retail locations*, 45.

14. Brian J.L. Berry, *Commercial structure and commercial blight. Retail patterns and processes in the city of Chicago*, Department of Geography, research paper 85 (Chicago 1963) 20; R.L. Davies, 'Structural models of retail distribution. Analogies with settlement and urban land-use theories', *Transactions of the Institute of British Geographers* 57 (1972) 59-82, 73-75; R.L. Davies en D.J. Bennison, 'Retailing in the city centre: the characters of shopping streets', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 69 (1978) 270-285, 271; Stephen Brown, 'The complex model of city centre retailing: an historical application', *Transactions of the Institute of British Geographers, new series* 12 (1987) 4-18, 4-5 en Aart Jan van Duren, *De dynamiek van het constante. Over de flexibiliteit van de Amsterdamse binnenstad als economische plaats* (Utrecht 1995) 64-72.

15. Nelson, *The selection of retail locations*, 45.

Bij ‘special accessibility’ moeten we denken aan het verschijnsel dat er – vooral in grotere steden – concentraties bestaan van winkels die een vergelijkbaar segment van de markt bedienen, of een vergelijkbaar assortiment aanbieden. Voorbeelden van het laatste geval zijn de meubelboulevard en – vooral in Noord-Amerikaanse steden – de zogenoemde ‘automobile rows’, waar vaak tientallen aanbieders van nieuwe en gebruikte auto’s geconcentreerd zijn.¹⁶ Van de eerste situatie is bij voorbeeld sprake wanneer een cluster van winkels zich duidelijk richt op het meest draagkrachtige deel van de bevolking.

De wijze waarop deze algemene locatieprincipes doorwerken in de feitelijke spreiding van winkels in het achttiende-eeuwse Amsterdam is uiteraard afhankelijk van de lokale context. Onder die lokale context valt bijvoorbeeld de wet- en regelgeving met betrekking tot de detailhandel, maar tevens de erfenis van het verleden. De situatie die in de achttiende eeuw wordt aangetroffen kent immers een lange voorgeschiedenis en draagt de sporen van het middeleeuwse Amsterdam en de grote stadsuitbreidingen van de zeventiende eeuw. Het is ook tijdens de zeventiende eeuw dat een morfologische en sociaalruimtelijke structuur tot stand komt die tot diep in de negentiende eeuw kenmerkend zou blijven voor Amsterdam.

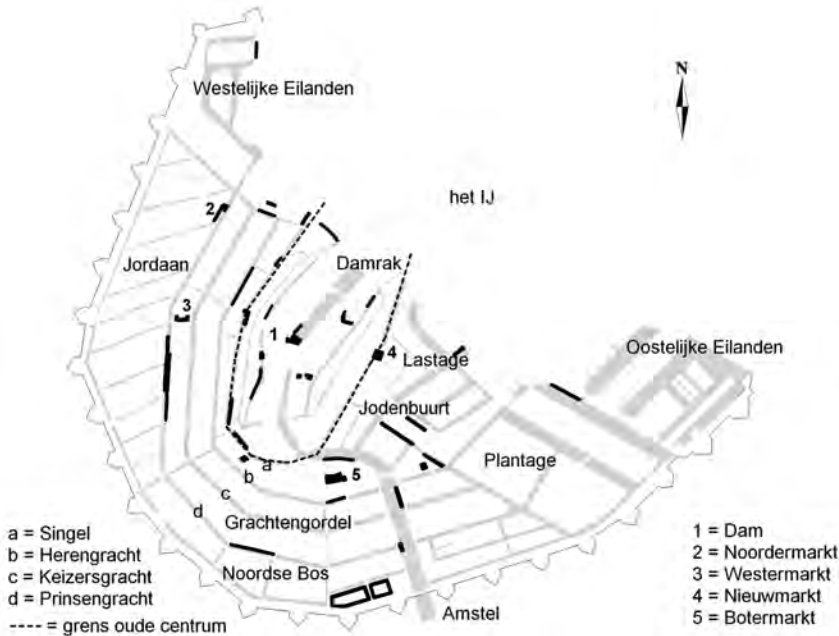
Het voert op deze plaats te ver de stedenbouwkundige geschiedenis en sociaalruimtelijke structuur uitvoerig te behandelen.¹⁷ Elders heb ik al betoogd dat de Amsterdamse wijken op niveau van gevelwanden weliswaar een gemengd karakter bezaten, maar dat er met de zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen compartimentering op wijkniveau ontstond. De nieuwe wijken huisvestten vanaf het begin slechts een deel van de sociale piramide.¹⁸ Zo was de grachtengordel vooral het domein van de hogere welstandsgroepen en huisvestten perifeer gelegen wijken als de Westelijke eilanden, Jordaen, Noordse Bos en de Oostelijke eilanden in overwegende mate lagere midden-groepen (ambachtsslieden, detailhandelaren) en ongeschoolden. Het oude centrum van de stad, het gebied omgeven door Singel, Kloveniersburgwal en Gelderse kade (zie figuur 1), kende een grotere mate van sociale menging dan de zeventiende-eeuwse wijken. Ook in de Jodenbuurt woonden zeer welgestelden en zeer armen relatief dicht bij elkaar.¹⁹

16. Berry, *Commercial structure and commercial blight*, schema op pagina 20.

17. Die komt uiteraard wel aan bod in een uitvoeriger publicatie die ik over de Amsterdamse winkelsector voorbereid.

18. Willem van den Berg, Marco H.D. van Leeuwen en Clé Lesger, ‘Residentiële segregatie in Hollandse steden. Theorie, methodologie en empirische bevindingen voor Alkmaar en Amsterdam, 16e-19e eeuw’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24 (1998) 402-436, 430-436. Zie tevens Herman Diederiks, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800: demografisch, economisch, ruimtelijk* (Amsterdam 1982) 336-358 en Tirtsah Levie en Henk Zantkuyl, *Wonen in Amsterdam in de 17de en 18de eeuw* (Purmerend 1980) hoofdstuk 4.

19. Die concentratie was mede een gevolg van de wens dicht in de buurt te wonen van belangrijke voorzieningen als synagoges en rituele slachtersrijen. Er was voor Amsterdamse Joden geen verplichting tot het wonen in de Jodenbuurt.

FIGUUR 1 *Amsterdam in de achttiende eeuw: wijken en markten*

In figuur 1 zijn genoemde wijken op kaart gezet. Om de oriëntatie te vereenvoudigen heb ik tevens de natte infrastructuur van grachten en andere waterwegen in beeld gebracht. Duidelijk tekenen zich hier de contouren van Amsterdam af, met het middeleeuwse centrum rond de oude binnenhaven (het Damrak), de halve-maanvormige grachtengordel, in de westelijke periferie de Jordaan, in de zuidelijke periferie het Noordse Bos en in het noorden de Westelijke en Oostelijke Eilanden.²⁰ Onderbrekingen in deze natte infrastructuur geven de locatie van bruggen aan en daarmee de routes die voetgangers, wagens, karren, rijtuigen en sleden op hun tochten door de stad konden kiezen. Op de kaart zijn tevens de Amsterdamse dag- en weekmarkten aangegeven.²¹ Ook die behoren immers tot de context waarbinnen het

20. Bij het tekenen van de kaarten heb ik gebruik gemaakt van de oudste kadasterkaart uit omstreeks 1830. Afgezien van sloop, her- en verbouw van individuele panden vonden tussen 1742 en 1830 geen grote ingrepen plaats in het stedelijk weefsel van Amsterdam. Ik dank dhr. Verkuijlen (Afdeling Geografie, Planologie en Internationale ontwikkelingsstudies, Universiteit van Amsterdam) voor zijn hulp bij het maken van de kaarten.

21. Ik heb bij het intekenen van de markten gebruik gemaakt van het overzicht bij Jan Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schoulen, schutterye, gilden en regeeringe* (Amsterdam 1760-1767), vierde deel, eerste boek, hoofdstuk 1 en Renée Kistemaker, 'Functiekaarten en de analyse van de economische en sociale structuur van Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Michiel Jonker, Leo Noordegraaf en Michiel Wagenaar (eds.), *Van stadskern tot*

locatiepatroon van het winkelbedrijf vorm kreeg. De meeste markten waren bestemd voor het aanbod van een specifieke categorie goederen, maar op de Dam, Noordermarkt, Westermarkt, Nieuwmarkt en Botermarkt was een veel breder assortiment verkrijgbaar.

In de volgende paragrafen zal de hier besproken locatietheorie en het onderscheid tussen algemene, lineaire en speciale toegankelijkheid gebruikt worden om inzicht te krijgen in de ruimtelijke spreiding van winkels in het achttiende-eeuwse Amsterdam. De bevindingen dienen vervolgens als uitgangspunt voor een beschouwing over de wijze waarop algemene locatieprincipes en de lokale context vorm hebben gegeven aan het Amsterdamse winkellandschap.

Bronnen en empirie: de centrale winkelassen

Voordat de theorie geconfronteerd zal worden met de empirie dient enige aandacht te worden besteed aan het beschikbare bronnenmateriaal. In deze bijdrage neemt de Personele Quotisatie over het jaar 1742 een centrale plaats in. Deze heffing werd in heel Holland opgelegd en voorzag de gewestelijke overheid van de middelen om aan de financiële verplichting van aflossing en rentebetaling over een lening van drie miljoen gulden te voldoen. De lening zelf was geheven in verband met de in december 1740 uitgebroken Oostenrijkse Successieoorlog en de acute noodzaak de defensie van de Republiek op peil te brengen.²²

Voor dit onderzoek is de waarde van de bron vooral gelegen in het feit dat het type winkel zeer nauwkeurig werd omschreven en het bovendien mogelijk is de locatie van de winkels met een relatief grote mate van zekerheid vast te stellen. Voor wat betreft het eerste punt kan ik volstaan met de constatering dat van de 3.757 uit de registers van de Personele Quotisatie overgenomen personen er slechts tien waren die met de globale term winkelier werden aangeduid. In alle andere gevallen is ook de aard van hun winkel vermeld. Aangezien men bij het opstellen van de kohieren gebruik maakte van de zogenoemde verpondingsregisters, de administratie van een gewestelijke belasting op onroerend goed, is tevens het verpondingsnummer van de huizen bekend. Hoewel een op de huizen aangebrachte nummering tot in de

stadsgewest. Stedebouwkundige geschiedenis van Amsterdam (Amsterdam 1984) 101-112, 110-111. Zie voor de situatie omstreeks 1800 Diederiks, *Een stad in verval*, 305-310. Van niet alle markten is de exacte locatie bekend.

22. De heffing wordt uitvoerig besproken in W.F.H. Oldewelt (ed.), *Kohier van de Personeele Quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742* (Amsterdam 1945) en in L. van Nierop, 'Het kohier van de personele quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742 en de Amsterdamse vrouw', *Jaarboek Amstelodamum* 43 (1949) 80-101.

Franse tijd een onbekend fenomeen was in Amsterdam, is het mogelijk het administratieve verpondingsnummer te 'vertalen' naar een exacte locatie op straat. De procedure is weliswaar omslachtig en zeer tijdrovend, maar geen andere mij bekende bron biedt deze mogelijkheid.²³

De bron kent ook enige specifieke problemen. De belangrijkste is zonder enige twijfel de onvolledigheid. Eerder al werd vermeld dat personen met een jaarinkomen tot 600 gulden waren vrijgesteld van de belasting en jammer genoeg zijn zij ook niet geregistreerd. Elders heb ik becijferd dat daarmee zo'n driekwart van de Amsterdamse bevolking buiten beeld blijft.²⁴ Door tevens gebruik te maken van informatie uit het archief van het kleinkramersgilde en de desolate boedelkamer, een stedelijke instelling voor de financiële afhandeling van faillissementen, is getracht om toch een indruk te geven van het deel van het Amsterdamse winkelapparaat dat niet in het register van de Personele Quotisatie is opgenomen.

Het probleem van onderregistratie weegt niet heel zwaar wanneer we ons richten op de hoofdwinkelstraten. Die vormen voor winkeliers immers een zeer aantrekkelijke locatie en de kans dat zich daar marginale bedrijfjes vestigen, is niet groot. Het traceren van de hoofdwinkelstraten geeft tevens een goede indruk van de ruimtelijke structuur van de detailhandel in het Amsterdam van omstreeks het midden van de achttiende eeuw. In figuur 2 zijn daarom alle straten opgenomen met een winkeldichtheid in de Personele Quotisatie van 35 procent of meer.²⁵ Daarbij is een onderscheid gemaakt tussen dichtheden van 35 tot 60 procent en van 60 procent en hoger.

De kaart laat duidelijk zien dat de straten met de hoogste winkeldichtheden geconcentreerd zijn in het middeleeuwse centrum van de stad en wel in het bijzonder aan weerszijden van de rivier de Amstel. Van west naar oost betreft het Nieuwendijk en in het verlengde daarvan de Kalverstraat, de as Damrak-Rokin, direct gelegen aan het water en ten oosten van de Amstel de

23. Ik heb bij het bewerken van de verpondingsnummers gebruik gemaakt van de bij het Amsterdamse stadsarchief berustende omnummeringsregisters. Ik dank dhr. Ernst (Stadsarchief Amsterdam) voor het beschikbaar stellen van een digitale copie van het omnummeringsregister 1853 en het reeds voltooide deel van het omnummeringsbestand 1733-1805.

24. Clé Lesger, 'Stagnatie en stabiliteit. De economie tussen 1730 en 1795', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak (eds.), *Geschiedenis van Amsterdam. Zelfbewuste stadstaat 1650-1813* 11-2 (Amsterdam 2005) 219-265, 259, tabel 13. De vrijstelling van vreemdelingen, hoogleraren, predikanten, krijgsoversten en ambachtsgezellen is voor dit onderzoek minder van belang.

25. Ik heb de winkeldichtheid berekend door van alle straten met minimaal vijf winkels het aantal winkels te relateren aan het aantal verpondingsnummers per straat. Bij het vaststellen van dat laatste getal heb ik veel profijt gehad van het digitale bestand van de legger van de verponding uit 1733 dat mij door dhr. Ernst (Stadsarchief Amsterdam) ter beschikking is gesteld.

FIGUUR 2 *Hoofdwinkelstraten in Amsterdam, 1742*

as Warmoesstraat-Nes. Aansluitend bij deze hoofdassen zijn er de radialen die de binnenstad doorsnijden en tevens een verbinding leggen met de meer perifere delen van de stad en met de wereld buiten de stadspoorten. Tot slot zien we nog enkele min of meer geïsoleerde clusters van winkeliers met voldoende inkomen voor registratie in de Personele Quotisatie. In het westen van de stad zijn zij gevestigd aan de Noordermarkt en in de Tweede Egelantiersdwarsstraat (beide gelegen in de Jordaan) en in het oosten van de stad aan het Kattenburgerplein op de Oostelijke Eilanden.

Voor het moment wil ik me evenwel beperken tot de hoofdassen langs de Amstel. Met de Dam en de zijstraten die de verbinding leggen tussen de assen vormen ze het centrale winkelapparaat en ze maken duidelijk dat het middeleeuwse centrum van de stad wegens zijn goede bereikbaarheid ook het hart vormde van de Amsterdamse detailhandel. Die bereikbaarheid gold overigens niet uitsluitend de Amsterdamse bevolking zelf, maar tevens consumenten van buiten de stad. Elders heb ik uitvoerig betoogd dat in het vroegmoderne Holland sprake was van een hiërarchie van verzorgingscentra met Amsterdam en vermoedelijk ook Den Haag op de hoogste posities.²⁶ Die hoge positie in de hiërarchie neemt niet weg dat het Amsterdamse marktgebied voor frequent aangeschafte goederen weinig omvangrijk was. Alleen de plattelandsbevolking uit de onmiddellijke omgeving is voor dit soort goede-

26. Lesger, 'Hiërarchie en spreiding van regionale verzorgingscentra'.

ren naar Amsterdam getrokken. In verder verwijderde plattelandsgebieden gaf men uiteraard de voorkeur aan een minder kostbare tocht naar een nabijgelegen centrum. Voor de aanschaf van weinig frequent gekochte goederen als sieraden en instrumenten lag de situatie anders. Die werden lang niet in alle steden in ruime mate aangeboden. Dat beperkte de consument in zijn keuzemogelijkheden en maakte een tocht naar Amsterdam een voor de hand liggende optie. Voor dit type (vooral duurzame) consumptiegoederen was het marktgebied van Amsterdam dus veel groter en trok de stad consumenten uit een zeer omvangrijk gebied.²⁷

Gezien de centrale ligging is de oude binnenstad van Amsterdam ook de plaats waarvan we mogen veronderstellen dat er relatief veel winkels in semi-duurzame en duurzame consumptiegoederen waren gevestigd. Dat dit inderdaad het geval is, kan gezien worden in tabel 1. Daarin heb ik alle winkels waarvan het type in de *Personele Quotisatie* werd gespecificeerd, ondergebracht in drie categorieën: aanbieders van dagelijkse behoeften, aanbieders van semiduurzame consumptieartikelen en aanbieders van duurzame consumptieartikelen.²⁸

TABEL 1 Verdeling van de in de *Personele Quotisatie* geregistreerde winkels* naar type goederen, 1742 in procenten

	hoofdsteden	rest van de stad
dagelijkse behoeften	33,3	59,3
semiduurzame goederen	45,3	27,8
duurzame goederen	21,4	12,8
totaal	100,0	100,0
N	649	3098

Bron: berekend op basis van W.F.H. Oldewelt (ed.), *Kohier van de Personeele Quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742* (Amsterdam 1945).

* De tien winkels zonder nadere aanduiding van het aanbod zijn hier buiten beschouwing gelaten.

27. De centrale positie die Amsterdam innam in het netwerk van binnenlandse verbindingen maakte het consumenten uit de wijde omgeving ook mogelijk in Amsterdam de aankopen te doen die in de eigen regio niet in voldoende mate en met de gewenste variëteit beschikbaar waren. Zie voor binnenlands vervoer Clé Lesger, 'Intraregional trade and the port system in Holland, 1400-1700', in: Karel Davids en Leo Noordegraaf (eds.), *The Dutch economy in the Golden Age* (Amsterdam 1993) 185-217, in het bijzonder figuur 2.

28. Voedings- en genotmiddelen zijn gerekend tot de eerste categorie; stoffen, kleding, kledingaccessoires en gebruiksvoorwerpen tot de tweede categorie en boeken, luxe-objecten en woningrichtingsartikelen tot de derde categorie. Ik sluit daarmee aan bij de indeling in drie categorieën die is voorgesteld door Buursink, maar heb bij de toekenning van specifieke winkels aan een bepaalde categorie uiteraard rekening gehouden met de situatie in de achttiende eeuw. Zie J. Buursink, *De hiërarchie van winkelcentra. Onderzoek van het ruimtelijk koopgedrag in stadsdelen met een gepland winkelapparaat, eindrapport* (Groningen 1977).

Langs de hoofdassen bood slechts een derde van de in de Personele Quotisatie geregistreerde winkels dagelijkse benodigdheden aan; in de rest van de stad was dat bijna 60 procent. In werkelijkheid zal het contrast nog veel groter zijn geweest want het ligt voor de hand dat de niet in de Personele Quotisatie opgenomen (marginale) winkels vooral buiten de hoofdassen werden aangetroffen en juist onder deze groep bevonden zich veel aanbieders van dagelijkse benodigdheden. Omgekeerd domineerden langs de hoofdassen de winkels in semiduurzame en duurzame consumptiegoederen die in de rest van de stad veel minder vaak in de kohieren van de Personele Quotisatie werden opgetekend.

Het contrast tussen de hoofdassen en de rest van de stad, neemt niet weg dat de zes hoofdwinkelstraten aan weerszijden van de Amstel elk een eigen signatuur bezaten. Dat blijkt ook uit tabel 2 waar we kunnen zien dat de verhouding tussen de verschillende categorieën goederen behoorlijke verschillen vertoonde. Zo blijkt het winkelbestand aan Nieuwendijk, Warmoesstraat en Kalverstraat voor een belangrijk deel te bestaan uit verkooppunten van semiduurzame goederen terwijl aan het Damrak en in de Nes relatief veel dagelijkse benodigdheden werden aangeboden. Duurzame consumptiegoederen werden opvallend vaak te koop aangeboden aan het Rokin en Damrak. Daar was het aanbod aan semiduurzame goederen echter betrekkelijk gering.

TABEL 2 Verdeling van de aan de hoofdassen gevestigde winkels naar type goederen, 1742 in procenten

	<i>dagelijkse behoefden</i>	<i>semi- duurzaam</i>	<i>duurzaam</i>	<i>totaal</i>	<i>winkeldicht- heid</i>	<i>N</i>
Nieuwendijk	29	58	13	100	78	206
Kalverstraat	31	45	23	100	61	143
Damrak	45	22	33	100	69	58
Rokin	33	19	47	100	42	72
Warmoesstraat	31	53	16	100	58	109
Nes	46	39	15	100	53	61

Bron: berekend op basis van W.F.H. Oldewelt (ed.), *Kohier van de Personele Quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742* (Amsterdam 1945). Bij het berekenen van de winkeldichtheid is tevens gebruik gemaakt van een op het Gemeentearchief Amsterdam aanwezige digitale versie van de legger van de verponding uit 1733.

Om welke producten gaat het nu concreet? Het winkelaanbod op de Nieuwendijk werd zonder enige twijfel gedomineerd door de tachtig winkels waar stoffen te koop werden aangeboden. Naast vijftien stoffenwinkels zonder nadere specificatie betrof het niet minder dan 22 linnenwinkels, twaalf sit-senwinkels, twaalf zijdewinkels, elf lakenwinkels en acht katoenwinkels. In sommige delen van de straat waren bijna huis aan huis stoffenzaken gevestigd. En daar bleef het niet bij. De straat telde ook nog eens 22 zaken waar men verwante artikelen kon kopen: acht hoedenwinkels, vijf lintwinkels, vier

kousenwinkels, twee Franse winkels, twee sajewinkels en een kantwinkel. De Franse winkels waren de uitgelezen plaats voor de aanschaf van kleding-accessoires naar de laatste Franse mode.

De concentratie van zoveel winkels in dezelfde branche komt buitengewoon goed overeen met wat in de voorgaande paragraaf is betoogd over het locatiegedrag van winkeliers in semiduurzame en duurzame consumptiegoederen. Evenals vandaag de dag wensten consumenten dit soort artikelen blijkbaar te vergelijken op prijs, kwaliteit en uiterlijk. Door het ontbreken van merkartikelen, filiaalzaken en vaste prijzen was de noodzaak daartoe zelfs groter dan tegenwoordig. Voor zowel winkeliers als consumenten was concentratie dus een voordeel. Die concentratie van winkels met een vergelijkbaar aanbod treffen we overigens ook onder de categorie duurzame consumptiegoederen waar niet minder dan elf beddenwinkels streden om de gunsten van het winkelende publiek. Onder de winkels in levensmiddelen tellen we tenslotte veertien kruideniers, zes bakkers, vijf koekenbakkers en drie banketbakkers.

De Warmoesstraat kende een met de Nieuwendijk vergelijkbare verdeling van winkels over de drie in deze studie onderscheiden categorieën en bij de semiduurzame goederen overheersten ook daar de stoffen en aanverwante artikelen. De detailhandel in linnen, die op de Nieuwendijk dominant aanwezig was, ontbrak hier. Wel vinden we er een keur aan katoenen stoffen, wollen stoffen, sitsen (een bedrukte katoenen stof) en zijde. Twee winkels hebben zich toegelegd op de verkoop van trijp, een fluweelachtige mengstof van linnen of katoen met wol. Onder de winkels waar kledingtoebehoren wordt aangeboden treffen we vijf Franse winkels, vier kousenwinkels, drie knopenwinkels, drie baleinwinkels en twee handschoenwinkels. Samen legden de stoffenwinkels en winkels in aanverwante artikelen beslag op 52 van de 109 in de Personele Quotisatie geregistreerde winkelpanden. Onder de duurzame consumptiegoederen treffen we in de Warmoesstraat een opvallende concentratie van Neurenbergerwinkels. Het aanbod bestond er uit allerhande weeldeartikelen en kunstvoorwerpen die traditioneel in Neurenberg en omgeving werden gemaakt uit kostbare materialen als edelmetaal, albast, ivoor en dure houtsoorten.²⁹ Ook dit zijn typische *shopping goods*, goederen die incidenteel worden gekocht en waarbij vergelijking van het aanbod in verschillende winkels wenselijk is.

Evenals de Nieuwendijk en de Warmoesstraat telde de Kalverstraat relatief veel stoffenwinkels (22 stuks), maar het aanbod aan verwante producten was

29. L. van Nierop, 'De handeldrijvende middenstand te Amsterdam in 1742', *Jaarboek Amstelodamum* 45 (1953) 193-230, 209-210. Neurenberger winkels waren ook al in de zeventiende eeuw in de Warmoesstraat gevestigd. De vraag of deze winkels vooral gedreven werden door Duitse migranten laat zich zonder nader onderzoek niet beantwoorden. Voor Utrecht in de negentiende eeuw is wel geconstateerd dat Duitse migranten oververtegenwoordigd waren in bepaalde branches. Zie Schrover, *Een kolonie van Duitsers*, in het bijzonder de hoofdstukken 9 en 10.

er nog groter. We treffen in de Personele Quotisatie elf Franse winkels, acht hoedenwinkels, vier kousenwinkels, een kantwinkel en vier van de zes waai-erwinkels die de stad rijk was. Ook was er een galanteriewinkel gevestigd, waar men alle mogelijke modeartikelen kon aanschaffen. De Kalverstraat onderscheidde zich van de Nieuwendijk en de Warmoesstraat in het grote aantal (achttien stuks) boek- en kaartenwinkels.³⁰ En wanneer we het totale aanbod overzien, vertoont de Kalverstraat bovendien een relatief grote keuze aan luxeartikelen.

Aan het nabijgelegen Rokin was er sprake van een vergelijkbare concentratie van 22 boek- en kaartenwinkels. Een korte wandeling van de Dam, waar eveneens twee boekwinkels en twee kaartenwinkels waren gevestigd, door de Kalverstraat naar de Munt en terug langs het Rokin bracht de leesgierige consument dus in contact met het gezamenlijke assortiment van niet minder dan 44 boek- en kaartenwinkels en in de aangrenzende zijstraten stonden hem of haar ook nog eens vier winkels in de boekenbranche ter beschikking. Niet uitsluitend de inwoners van Amsterdam, maar tevens die uit de wijde omgeving zullen van dit enorme aanbod gebruik hebben gemaakt.³¹ Stoffen werden op het Rokin vrijwel niet aangeboden, maar wel treffen we er een gering aantal winkeliers in lint, kousen, galanterieën, baleinen en Franse kledingaccessoires. Daarnaast waren er twee pruikenwinkels te vinden.

In de Nes, aan de oostzijde van het water van de Amstel, was de categorie dagelijkse benodigheden relatief sterk vertegenwoordigd. Het betrof voornamelijk kruideniers, bakkerijen en winkels in tabak en snuif, maar ook treffen we er een van de weinige gespecialiseerde oesterwinkels van de stad. Onder de semiduurzame consumptiegoederen namen opnieuw stoffenzaken en winkels in kledingtoebehoren een prominente plaats in. Tot slot treffen we er ook nog een vijftal boek- en kaartenwinkels aan. Ook aan het Damrak bevonden zich tamelijk veel kruideniers (negen) en tabakswinkels (tien). Voor stoffen en kledingaccessoires hoefde je daar niet te komen: met drie katoenwinkels, een hoedenwinkel en een winkel in rottings was het aanbod in deze branche er wel uitgeput. Een groter contrast met de parallel lopende Nieuwendijk is

30. Van Nierop telt 17 van dergelijke zaken, maar ik ga er van uit dat de ene boekdrukker aan de Kalverstraat ook een winkel dreef (Van Nierop, 'De handeldrijvende middenstand', 214).

31. Dat valt ook af te leiden uit het feit dat Amsterdamse boekhandelaren niet uitsluitend in de *Amsterdamsche Courant* adverteerden, maar tevens honderden advertenties per jaar lieten opnemen in de *Leydse Courant*. Voor 1740 gaat het om 405 advertenties van 67 verschillende Amsterdamse boekhandelaren in de *Leydse Courant*. Zie Johanna van Goinga, *Alom te bekomen: veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (Amsterdam 1999) 40, tabel 1 en zie tevens de bijlagen II en III aldaar voor informatie over Amsterdamse boekhandels op basis van de Personele Quotisatie en andere bronnen. Omdat boekhandelaren ook als grossier optraden, zal een deel van de advertenties tevens bedoeld zijn geweest om de Leidse boekhandelaren op het Amsterdamse aanbod te wijzen.

nauwelijks denkbaar. Ooit was het Damrak de vestigingsplaats van beroemde boekhandels en uitgeverijen als die van Cornelis Claesz, die er omstreeks 1600 de grootste boekhandel van de Republiek dreef.³² Die tijd is in het midden van de achttiende eeuw voorbij. Naast een viertal papierwinkels worden er dan aan het Damrak maar twee boekwinkels aangetroffen. Waarin het Damrak zich onderscheidt van de overige hoofdassen is het aanbod aan verf (zes winkels) en houtwaren (vier winkels).³³

Overzien we nu het voorgaande dan zal duidelijk zijn dat theorie en empirie goed bij elkaar aansluiten. In termen van algemene toegankelijkheid viel te verwachten dat de middeleeuwse kern van Amsterdam de meest aantrekkelijke locatie voor winkels vormde en dat blijkt inderdaad het geval. Langs de drie hoofdassen aan weerszijden van de Amstel bevonden zich de zes belangrijkste winkelstraten van het achttiende-eeuwse Amsterdam. Meer dan elders in de stad werd het aanbod langs de hoofdassen gedomineerd door (semi-)duurzame consumptiegoederen en ook dat sluit aan bij wat in moderne locatietheorieën wordt betoogd. Dat zijn immers typisch de goederen waarbij de consument zich een beeld wil vormen van het aanbod en dat kan alleen wanneer een groot aantal vergelijkbare winkels geconcentreerd is in een relatief klein gebied. Die constatering is niet van belang ontbloeit want ze kan als een aanwijzing worden gezien dat ‘winkelen’ in de moderne betekenis van het woord niet pas in de negentiende eeuw is ontstaan, maar mogelijk al veel eerder.³⁴ Vooral de Nieuwendijk, waar de dichtheid van winkels met een vermelding in de Personele Quotisatie het hoogst was, vormde een bijna ononderbroken lint van winkels. De textielbranche, te weten stoffen en kledingtoebehoren, domineerde het centrale winkelapparaat en ook in die zin was de situatie omstreeks 1750 niet heel anders dan die van tegenwoordig. Wel is duidelijk dat kledingzaken in de moderne betekenis van het woord nog vrijwel ontbraken. De consument die over voldoende financiële middelen beschikte, kocht stof en liet die door een kleermaker verwerken. Afgezien van kousen en dergelijke, bleef het aanbod van kant-en-klare kleding vooral beperkt tot het circuit van gebruikte kleding.³⁵

32. Zie voor de boekhandel van Claesz: C. Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden, ca.1550-ca.1630* (Amsterdam en Hilversum 2001) 229-231 en de daar geciteerde literatuur.

33. Het Rokin, in het verlengde van het Damrak, telde overigens ook vier verfwinkels.

34. Zie voor winkelen als een vooral negentiende-eeuws fenomeen Jan Hein Furnée, ‘Bourgeois strategies of distinction. Leisure culture and the transformations of urban space: The Hague, 1850-1890’, in: Simon Gunn en Robert J. Morris (eds.), *Identities in space. Contested terrains in the western city since 1850* (Aldershot 2001) 204-227; Furnée, “Om te winkelen, zoo als het in de residentie heet” en Furnée, ‘Winkelatalages als moderne massamedia’.

35. Een vergelijkbare situatie treffen we aan bij schoeisel, dat eveneens op bestelling werd gemaakt en niet op grote schaal uit voorraad werd verkocht. Voor kleermakers en schoen-

Dat de wens van consumenten het aanbod te vergelijken aanleiding gaf tot concentratie van vergelijkbare winkels werd verder bevestigd door de bevinding dat linnenwinkels en beddenwinkels geconcentreerd waren aan de Nieuwendijk en Neurenbergerwinkels aan de Warmoesstraat, dat de liefhebber van boeken en kaarten in het rondje Dam-Kalverstraat-Munt-Rokin-Dam ruimschoots aan zijn of haar trekken kon komen en dat men voor verfwaren aan het Damrak en in mindere mate aan het Rokin moest zijn. Daarnaast – en dit verdient enige nadruk – was er langs de centrale winkelassen uiteraard ook een keur aan winkels voor de aanschaf van dagelijkse benodigdheden. Naast passanten mochten zij de inwoners van de binnenstad zelf tot hun klanten rekenen en dat waren er niet weinig. In 1795, bij de eerste echte volkstelling die in Nederland werd gehouden, telde het gebied dat omsloten werd door Singel, Kloveniersburgwal en Gelderse Kade bijna 40.000 inwoners ofwel ruim achttien procent van de totale stedelijke bevolking.³⁶

Winkels aan de radiaalstraten

Nu de hoofdwinklassen in kaart zijn gebracht, wordt het tijd aandacht te besteden aan de radialen die de assen doorsnijden en tevens verbindingen leggen met de overige stadsdelen en de buitenwereld. Een terloopse blik op figuur 2 is al voldoende om te constateren dat deze radialen de ruimtelijke uitdrukking zijn van wat in het voorgaande het principe van lineaire toegankelijkheid is genoemd. Het locatiegedrag van winkeliers is daarbij gebaseerd op de wens passantenstromen af te tappen en de afbeelding maakt duidelijk dat de belangrijkste passantenstromen zich van het centrum naar de stadspoorten en vice versa bewogen. In het noordwesten van de stad ging de Nieuwendijk aan de overzijde van het Singel over in de Haarlemmerstraat die via de Haarlemmerdijk aansloot bij de Haarlemmerpoort (P1) en de weg en trekvaart naar Haarlem. Bij de Haarlemmerpoort bevond zich een van de zogenoemde wagenpleinen van de stad; een open ruimte bestemd voor het parkeren van voertuigen die niet in de nauwe stadsstraten wensten of hoefden te zijn of er niet mochten zijn.³⁷

Vanuit het centrum zijn ook fragmenten van de radialen zichtbaar die aansluiting gaven op de grachtengordel, de Jordaan en de Zaagmolenpoort

makers was er dan ook geen enkele noodzaak zich op dure locaties in de hoofdwinkelstraten te vestigen en we treffen ze daar inderdaad niet aan.

36. J.P. Farret, A.G. Verster en J.H. van Swinden, *Rapport over de telling van het volk van Amsterdam. Overgegeven aan de representanten van hetzelfde Volk op den 20sten October 1795* (Amsterdam 1795).

37. H. Schmal, 'De overheid als verkeersregelaar. Ongelukken en opstoppingen', in: W.F. Heinemeijer en M.F. Wagenaar (eds.), *Amsterdam in kaarten. Verandering van de stad in vier eeuwen cartografie* (Ede en Antwerpen 1987) 56-59.

(P2) en Raampoort (P3). De gesloten gevelwand van de Keizersgracht ter hoogte van de Westerkerk en de slechte aansluiting van het stratenpatroon in de Jordaan op de radialen in de grachtengordel, erfennissen uit de tijd dat de grachtengordel en Jordaan werden aangelegd, verhinderden hier overigens het ontstaan van een dominante verbindingsas tussen centrum, Jordaan en stadspoorten.³⁸ Voetgangers en andere weggebruikers konden kiezen uit alternatieve routes waarvan de sporen op de kaart zijn terug te vinden. Via deze routes bereikte men ook de dag- en weekmarkten waarvan er een flink aantal langs of in de onmiddellijke omgeving van de Prinsengracht te vinden was (zie figuur 1).

Een doorgaande verbinding was er wel vanaf de Kalverstraat via de Heiligeweg en Leidsestraat naar de Leidsepoort (P4), waar evenals bij de Haarlemmerpoort een wagenplein was vrijgehouden in de bebouwing. Vanaf de Kalverstraat en het Rokin was er via de Reguliersbreestraat, Botermarkt (nu Rembrandtplein) en Utrechtsestraat tevens een verbinding met de Utrechtsepoort (P5), waar veel ruimte beschikbaar was voor de veemarkt van ossen, schapen, kalveren en varkens. Aan de oostzijde van de Amstel werden het havenfront en de Warmoesstraat via de Zeedijk, Nieuwmarkt, Sint Anthoniesbreestraat en Jodenbreestraat in verbinding gebracht met de uitvalroutes naar de Weesperpoort (P6, met wagenplein) en – door de Plantage – naar de Muiderpoort (P7). De dichtheid van winkels met een vermelding in de Personele Quotisatie was langs de Weesperstraat te gering om op de kaart weer te geven: 21 procent. Ongetwijfeld bevonden zich aan deze straat meer winkels, maar de eigenaars daarvan hadden blijkbaar een jaarinkomen beneden de 600 gulden en zijn derhalve niet geregistreerd in de Personele Quotisatie. Ook moet bedacht worden dat de omgeving van de Weesperstraat relatief dun bevolkt was en geen grote vraag naar goederen genereerde.³⁹ De Plantage was bestemd voor pleziertuinen en mocht niet met woonhuizen worden bebouwd. Wel was achter in elke tuin een ‘speelhuis’ toegestaan en tevens een verblijf voor de tuinman en zijn gezin.⁴⁰ Winkels kwamen er niet of nauwelijks voor.

De belangrijkste oost-west as in de stad liep vanaf de Dam in oostelijke richting via de (huidige) Damstraat, Oude Doelenstraat, Oude en Nieuwe Hoogstraat naar de Nieuwmarkt en Sint Anthoniesbreestraat. In westelijke richting werd via de (huidige) Paleisstraat, Gasthuismolensteeg, Hartenstraat

38. Zie voor de aanleg van grachtengordel en Jordaan L. Jansen, ‘De derde vergroting van Amsterdam’, *Jaarboek Amstelodamum* 52 (1960) 42-89.

39. In 1795 woonde in dit gebied maar 3,6 procent van de stedelijke bevolking (zie hierna tabel 5 onder Zuidoostelijke grachtengordel).

40. M.F. Wagenaar, ‘De Plantage. Wonen in een lustoord’, in: W.F. Heinemeijer en M.F. Wagenaar (eds.), *Amsterdam in kaarten. Verandering van de stad in vier eeuwen cartografie* (Ede/Antwerpen 1987) 132-135.

en Reestraat een verbinding gelegd met de Prinsengracht, juist op de plaats van een belangrijke groentenmarkt.

TABEL 3 *Verdeling van de in de Personele Quotisatie geregistreeerde winkels naar type goederen, 1742, in procenten*

	<i>hoofdassen</i>	<i>radialen binnen centrum</i>	<i>radialen buiten centrum</i>
dagelijkse behoeften	33,3	43,3	55,6
semiduurzame goederen	45,3	40,6	32,9
duurzame goederen	21,4	16,1	11,5
Totaal	100,0	100,0	100,0
N	649	436	550

Bron: berekend op basis van W.F.H. Oldewelt (ed.), *Kohier van de Personeele Quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742* (Amsterdam 1945).

Tot het centrum reken ik het gebied omsloten door Singel, Kloveniersburgwal en Gelderse kade, inclusief de Nieuwmarkt. Tot de radialen buiten het centrum is ook de Haarlemmerdijk gerekend.

Wat is nu het winkelaanbod langs deze radialen? Uit tabel 3 laat zich aflezen dat de verdeling van winkels naar type goederen er aansloot bij het winkelapparaat langs de hoofdassen, maar het aanbod van semiduurzame en duurzame consumptiegoederen was er minder omvangrijk, of, anders geformuleerd: een groter deel van de winkels verkocht dagelijkse behoeften. Wanneer we bij de radialen een onderscheid maken tussen straten binnen het middeleeuwse centrum van de stad en die daarbuiten, zien we tevens dat het gewicht van de sector dagelijkse behoeften hoger is in de perifere delen van de stad en het percentage meer duurzame goederen navenant lager. Die bevindingen komen uitstekend overeen met wat op grond van de eerder behandelde locatietheorie mocht worden verwacht. Gezien hun onderschepende functie zullen winkels aan radialen inderdaad een goed ontwikkeld aanbod hebben met relatief veel semiduurzame en duurzame goederen. In studies naar moderne steden worden radialen dan ook wel beschouwd als lineaire uitstulpingen van het centrale winkelapparaat. Ook het schraler worden van het aanbod aan (semi-) duurzame goederen met het toenemen van de afstand tot het centrum laat zich goed verklaren. Het centrum was immers de locatie met de beste toegankelijkheid voor het grootste aantal consumenten en als zodanig de meest geschikte vestigingsplaats voor winkels in semiduurzame en duurzame consumptiegoederen. Waar de radialen zich aftakten van de hoofdwinkelassen profiteerde men derhalve in veel sterkere mate van de nabijheid van het kooplustige publiek dan in de perifere delen van de radialen en het winkelaanbod paste zich daarbij aan.

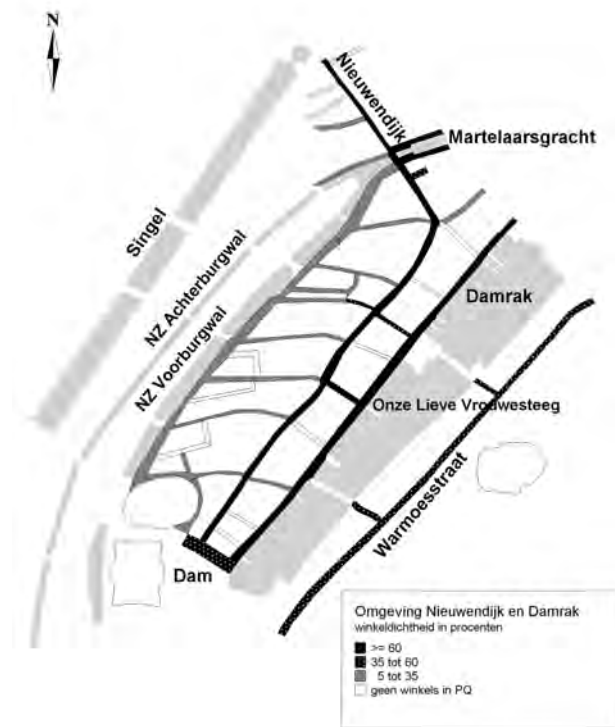
Het globale overzicht uit tabel 3 verhuult dat er onderling grote verschillen bestonden tussen de radiaalstraten in het centrum. Straten als de Damstraat, Oude Hoogstraat, Molsteeg en Nieuwmarkt boden voornamelijk (meer dan 80 procent) semiduurzame en duurzame goederen aan. In veel van de

andere straten en stegen werd het beeld sterk bepaald door winkels in dagelijkse benodigdheden: bakkers, koekenbakkers, kruideniers, grutterswinkels, komenijzaken, winkels in tabak en snuif, theewinkels en slagerijen. En dan waren er tot slot nog de straten waar de registers van de Personele Quotisatie geen of maar zeer weinig winkels vermelden. Deze grote verschillen in aanbod en winkeldichtheid binnen een betrekkelijk klein gebied als het centrum van Amsterdam, sluiten goed aan bij het eerder genoemde principe van lineaire toegankelijkheid. Bij het aftap-

pen van passantenstromen maakt het immers veel verschil of een winkelier gevestigd is aan een hoofdasje of aan een zijstraat met weinig doorgaand 'verkeer'. Dat is ook duidelijk te zien in figuur 3, waar ik van alle straten in de omgeving van de hoofdassen Nieuwendijk en Damrak de winkeldichtheid in kaart heb gebracht.

In de dichtheden weerspiegelen zich de verkeersstromen in het achttiende-eeuwse Amsterdam. Die verkeersstromen waren het meest omvangrijk aan de beide hoofdassen zelf, aan de Martelaarsgracht, die de verbinding legt tussen het havenfront en de Nieuwendijk, én aan de Onze Lieve Vrouwesteeg, die halverwege het traject de Nieuwendijk en het Damrak met elkaar verbindt. In alle andere zijstraten worden lagere en zeer veel lagere dichtheden gemeten. Om de hoek van wat in 1742 de belangrijkste winkelstraten waren van Amsterdam treffen we inderdaad maar weinig winkels aan die voor de uitbater een inkomen van minimaal 600 gulden opleverden. In een niet onaanzienlijk aantal zijstraten was zelfs geen enkele winkelier aangeslagen in de Personele Quotisatie. Voor enkele straten aan de westzijde van de Nieuwendijk, die geen doorgaande verbinding vormen maar doodlopen op een zijstraat, hoeft dat niet te verbazen. Die straten ontsloten aanliggende woningen en hadden geen functie in de doorgaande passantenstromen. Maar

FIGUUR 3 Omgeving Nieuwendijk en Damrak, 1742

ook een hele reeks straten tussen Nieuwendijk en Damrak telden geen enkele winkelier met voldoende inkomen voor een aanslag in de Personele Quotisatie. Evenals tegenwoordig was er in het midden van de achttiende eeuw dus een direct verband tussen de locatie van een winkel ten opzichte van de passantenstromen en het ondernemersinkomen dat die locatie kon genereren.⁴¹

Uit tabel 3 is al duidelijk geworden dat bij het aanbod langs de radialen buiten het centrum (semi-)duurzame goederen een minder belangrijke rol speelden dan aan de radialen die direct aansloten op de hoofdwinkellassen. Voor dit soort goederen was het centrum immers de meest aantrekkelijke plek om te winkelen en hoe verder men van het centrum afraakte des te kleiner werd de vraag. Niettemin bleven de straten die een verbinding legden tussen het centrum en de stadspoorten vanwege de mogelijkheden tot het onderscheppen van passanten een aantrekkelijke locatie voor het vestigen van een winkel. Enkele van deze radialen doorsneden bovendien de grachtengordel en de nabijheid van een omvangrijke en koopkrachtige elite roept de vraag op of het goederenaanbod in deze straten daarbij aansloot. Vestigde zich een keur van luxewinkels in straten als de Herenstraat, Hartenstraat en Wolvenstraat; straten die strategisch lagen tussen de Herengracht en de Keizersgracht, het woondomein van welgestelde Amsterdammers?

TABEL 4 *Dwarsstraten tussen Herengracht en Keizersgracht: winkelaanbod en mediaan inkomen van winkeliers, 1742 in procenten*

	<i>dagelijkse behoeften</i>	<i>semi-duurzaam</i>	<i>duurzaam</i>	<i>totaal</i>	<i>N</i>
Herenstraat	36	50	14	100	22
Hartenstraat	41	36	23	100	22
Wolvenstraat	58	25	17	100	12

Bron: berekend op basis van W.F.H. Oldewelt (ed.), *Kohier van de Personeele Quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742* (Amsterdam 1945).

Uit tabel 4 valt af te lezen dat daarvan geen sprake was. Ook in de onmiddellijke nabijheid van de elite bestond het winkelaanbod niet eenzijdig uit hoogwaardige en duurzame consumptieartikelen en in de Wolvenstraat was zelfs bijna 60 procent van het aanbod te rekenen tot de categorie van dagelijkse benodigdheden. Toch is wel duidelijk dat de buurtgenoten welgesteld waren. Cornelis Grave, de banketbakker in de Herenstraat, blijkt een jaarinkomen van 3.000 gulden te hebben genoten. Met een collega aan de Nieuwendijk

41. Deze bevindingen vormen een nuancering van het zogenoemde biedcurve-model waarin vastgoedprijzen dalen met het toenemen van de afstand tot het centrum. In zijn algemeenheid is van een dergelijke daling wel sprake, maar het model houdt geen rekening met het verschijnsel dat in steden locatievoordelen en de daaraan gerelateerde vastgoedprijzen over korte afstanden scherp kunnen variëren. Zie Buursink, *Stad en ruimte*, 159-162.

behoorde hij daarmee tot de best verdienende banketbakkers in de stad. En met 4.000 gulden inkomen had J. Ketelhoet, de uitbater van een sitswinkel in de Hartenstraat, het hoogste inkomen in zijn branche. In meer algemene zin blijkt de invloed van de omgeving ook uit het relatief luxe karakter van het aanbod in vooral de Herenstraat en Hartenstraat. Zo treffen we onder de aanbieders van levensmiddelen opvallend veel banketbakkers en tevens een gespecialiseerde hoenderwinkel. Onder de aanbieders van semiduurzame en duurzame artikelen vallen horlogemakers, bontwinkels en één van de slechts vier in de Personele Quotisatie geregistreerde handschoenwinkels op. Grote bedragen werden er overigens niet verdiend. Het modale inkomen van de geregistreerde winkeliers bedroeg in de Herenstraat en Hartenstraat 800 gulden en in de Wolvenstraat 600 gulden 's jaars. Aan Damrak, Nieuwendijk, Kalverstraat en Warmoesstraat was dat 1.500 gulden en aan het Rokin 1.000 gulden per jaar. Al met al lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat het winkelaanbod in de verbindingstraten tussen Herengracht en Keizersgracht de welstand van de buurtbewoners verraadt, maar dat het niet van uitzonderlijke kwaliteit was.

De verklaring moet gezocht worden in de ruimtelijke structuur van de stad zoals deze in de zeventiende eeuw tot stand is gekomen. Een aanzienlijk deel van de Amsterdamse elite vond vanaf die tijd een onderkomen in de grachtengordel, een langgerekte zone die als een schil rond het oude stadscentrum ligt. Anders dan in een stad als Brussel, waar zich rond het hof een concentratie van koopkrachtige consumenten bevond, ontbrak in Amsterdam een compacte elitewijk en derhalve ook een secundair winkelcentrum met een op de smaak en bestedingsmogelijkheden van die elite toegesneden winkelapparaat.⁴² Vanuit de grachtengordel was de binnenstad evenwel goed bereikbaar en het centrum bleef daardoor de aangewezen plaats voor de aanschaf van *shopping goods*. Daar bevonden zich tevens winkels die voor de inkoop van hun winkelwaren directe relaties onderhielden met leveranciers in Parijs, Lyon, Brussel en andere plaatsen in verre en minder verre buitenland.⁴³

Het locatiegedrag van winkeliers in dagelijkse behoeften

Nu het goederenaanbod langs de centrale winkelassen en belangrijke radia- len in kaart is gebracht, wordt het tijd de aandacht te richten op de rest van de

42. Zie voor de situatie in Brussel Bruneel en Delporte, 'Approche socio-professionnelle', in het bijzonder afbeelding 4 en Bruneel, 'La localisation du commerce', 179.

43. Zie bijvoorbeeld de lijsten van crediteuren in Stadsarchief Amsterdam, archief 5072 (Desolate boedelkamer), inv.nrs 3480 en 3949. De vraag of de Amsterdamse elite zelf ook elders (Den Haag, Brussel, Parijs?) consumptiegoederen aanschafte, valt buiten het bestek van dit artikel en laat zich op basis van het hier bestudeerde bronnenmateriaal ook niet beantwoorden. Voor de elite in Den Haag is dergelijk koopgedrag wel vastgesteld (vriendelijke mededeling van mevr. Wijsenbeek, Universiteit Leiden).

stad. Op grond van wat in de eerste paragraaf van deze bijdrage is opgemerkt over het locatiegedrag van winkeliers, mogen we verwachten dat winkels in dagelijkse benodigdheden een grote mate van spreiding vertoonden. Door de onvolledigheid van de Personele Quotisatie is het niet eenvoudig deze hypothese te toetsen. Vooral in de armere wijken werd immers maar een klein deel van de winkeliers aangeslagen in deze belasting. Gelukkig blijkt uit een vergelijking van het aantal in de Personele Quotisatie geregistreerde broodbakkers (451) met een lijst van leden van het bakkersgilde in 1688 (412 personen) en het aantal bakkersbedrijven in 1800 (391 stuks) dat vrijwel alle bakkers behoorden tot de groep van Amsterdammers met voldoende inkomen voor opname in de Personele Quotisatie van 1742.⁴⁴ Veel meer bakkers dan de 451 die in de registers van de Personele Quotisatie staan opgetekend, kunnen er in Amsterdam immers niet zijn geweest.⁴⁵ In het onderstaande wordt de ruimtelijke spreiding van bakkerszaken dan ook als indicatief gezien voor de spreiding van winkels in dagelijkse benodigdheden in het algemeen.⁴⁶

Waar oefenden de Amsterdamse bakkers hun beroep uit? Een eerste indicatie dat zij een aanzienlijke mate van spreiding vertoonden, is de constatering dat er in 226 van de grofweg 880 Amsterdamse straten een bakkerij gevestigd was.⁴⁷ Hierbij kunnen we het natuurlijk niet laten. Daarom is in figuur 4 de spreiding van vrijwel alle bakkerijen over de stad in kaart gebracht.⁴⁸ Voor een juiste interpretatie van de kaart is het goed te weten dat in de periode tot omstreeks het midden van de negentiende eeuw, toen de eerste broodfabrieken verschenen, broodproductie en broodverkoop onlosmakelijk met elkaar verbonden waren. De bakker en zijn knechts bakten 's nachts het brood en vroeg in de ochtend begon de verkoop. Dit gezegd zijnde, laat het kaartbeeld er geen twijfel over bestaan dat bakkerswinkels een grote mate van spreiding vertoonden en daarmee de afstand tot de consument minimaliseerden.

44. Oldewelt (ed.), *Kohier van de Personeele Quotisatie*, deel 1, 12 en Diederiks, *Een stad in verval*, 312. Volgens Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst*, 4e deel, te boek, 465 telde het bakkersgilde aan het begin van de achttiende eeuw over de 400 leden.

45. Er zijn geen aanwijzingen dat het aantal broodbakkers per 1.000 inwoners in 1742 veel hoger lag dan in de overige jaren.

46. Overigens waren bakkers geen grootverdieners: ruim 65 procent verdiende volgens de administratie van de Personele Quotisatie niet meer dan 800 gulden per jaar. Een uitvoerig betoog over Amsterdamse bakkers en bakkersknechten in de zeventiende eeuw bij Erika Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005) 226-244.

47. Ik heb gebruikgemaakt van de huidige straatnamen. Bij het gebruik van achttiende-eeuwse straatnamen zouden deze aantallen hoger gelegen hebben want een aantal straten was toen nog niet samengevoegd.

48. Van 438 van de 451 bakkerijen heb ik de locatie met voldoende zekerheid kunnen vaststellen.

FIGUUR 4 Locatie van bakkerszaken, 1742

Voor dagelijkse behoeften als brood wenste ook de vroegmoderne consument immers geen grote afstanden af te leggen.⁴⁹

Om een steviger fundament te leggen onder de stelling dat ook in de achttiende eeuw de aanbieders van dagelijkse benodigdheden zich in de onmiddellijke nabijheid van hun klanten bevonden, ben ik op zoek gegaan naar informatie over de locatie van winkels in komeijswaren. In deze komeijen verkocht men niet alleen de zogenoemde vette waren als spek, ham, boter en kaarsen, maar tevens bier, grutten, bonen, gort, meel, boenders, grauw papier en nog veel meer.⁵⁰ De komeij is dus typisch een zaak voor de aanschaf van dagelijkse benodigdheden en daarmee zeer geschikt om het beeld dat reeds voor bakkerijen is geschetst te toetsen aan het locatiedrag in een andere branche.

49. Een vergelijkbare spreiding van bakkers in New York in 1840 bij Allan R. Pred, *The spatial dynamics of U.S. urban-industrial growth, 1800-1914. Interpretive and theoretical essays* (Cambridge MA 1966) 206.

50. J. van Lennep en J. ter Gouw, *De uithangteekens, in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd*, deel 1 (s.l. 1868) 116-117.

In de Personele Quotisatie worden slechts 186 komenijhouders genoemd, maar zij vormden slechts het topje van de spreekwoordelijke ijsberg. Dat valt althans af te leiden uit de administratie van het kleinkramersgilde, waar de komenijhouders lid van dienden te zijn. Tegen het einde van het jaar 1751 moeten de overlieden van dat gilde besloten hebben dat ze niet langer zouden toezien hoe grote aantallen Amsterdammers een winkel openden zonder lid te worden van het gilde en zonder het intreegeld te betalen. Zij vroegen aan de burgemeesters toestemming om het ontduiken van de regels aan te pakken en op 25 januari 1752 krijgen ze die toestemming ook. In de ordonnantie die over deze zaak wordt uitgevaardigd, is vastgesteld dat degenen die nog niet het intreegeld van vier gulden hebben betaald, dit nu binnen zes weken dienen te doen 'op verbeurte van twee guldens' boven het reeds verschuldigde bedrag.⁵¹ De overlieden van het gilde konden tevreden zijn over het resultaat van hun offensief. Van 10 februari tot 16 maart 1752 ontvingen zij van honderden personen het achterstallige intreegeld van vier gulden en tevens de achttien stuivers die ieder nieuw lid voor het gildereglement diende neer te leggen. In 1752 werden in totaal 619 mensen ingeschreven en van 433 nieuwe leden is opgetekend dat zij een komenij dreven.⁵² Laten we eens zien waar deze komenijen gevestigd waren.

In tabel 5 heb ik de stad in dertien wijken verdeeld en aangegeven waar de nieuwe gildeleden hun zaak dreven. Ter vergelijking is tevens de verdeling van de totale bevolking in 1795 opgenomen en de ratio tussen beide reeksen. Uit de tabel wordt duidelijk dat 'gelegaliseerde' komenijen over de hele stad waren verspreid.⁵³ Dat bevestigt de eerder uitgesproken verwachtingen over de locatie van komenijen en van aanbieders van dagelijkse benodigdheden in het algemeen. De tabel maakt tevens duidelijk dat de marginale zaakjes die we hier op het spoor zijn gekomen, ondervertegenwoordigd waren in de binnenstad en meer welgestelde wijken als de grachtengordel. Ze waren daarentegen oververtegenwoordigd in de armere delen van de stad: Rembrandtplein

51. Degenen die langer wachten, kunnen een boete van vier gulden tegemoet zien en na twaalf weken zullen de hardnekkige weigeraars 'van het doen der Neeringe vervallen zyn', maar toch de boete moeten betalen. Stadsarchief Amsterdam, Archief 366 (gilden), inv.nr. 560, ordonnanties van het kleinkramersgilde, 46-48. Zie voor dit gilde tevens Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst*, boek I, deel IV.

52. De overige inschrijvingen betreffen 151 grutters(winkels), kaaswinkels, kaarsenmakers en een enkele erwtenkoper en builder (=iemand die meel zeef om de bloem te scheiden van de zemelen) (Stadsarchief Amsterdam, Archief 366 (gilden), inv.nr. 564).

53. In tegenstelling tot de Personele Quotisatie bevat het inschrijvingsregister van het kleinkramersgilde geen informatie die het mogelijk maakt een exacte locatie vast te stellen. In veel gevallen volstaat men met de straat, soms zelfs alleen met een aanduiding als 'op Wittenburg'. Zie voor een kaart met de gehanteerde wijkindeling Clé Lesger, 'Migranten in Amsterdam in de achttiende eeuw. Residentiële spreiding en positie in de samenleving', *Jaarboek Amstelodamum* 89 (1997) 43-68, 45.

en omgeving, Lastage, Jordaan en de Westelijke en Oostelijke Eilanden.⁵⁴ In de Personele Quotisatie bleef het verzorgingsapparaat in die wijken onderbelicht, maar hier wordt duidelijk dat de bevolking er niet alleen bakkers trof, maar tevens kon terugvallen op een groot aantal komenijen voor de aanschaf van dagelijkse benodigdheden. Die zaakjes waren overigens niet gevestigd in de vele gangen die de stad rijk was; ook marginale winkels waren afhankelijk van klanten en vertoonden binnen de context van hun buurt een voorkeur voor de beter toegankelijke locaties.

TABEL 5 *Verdeling over Amsterdamse wijken van komenijhouders onder de nieuwe leden van het kleinkramersgilde in 1752 en van de totale bevolking in 1795 in procenten*

	komenij 1752 (a)	bevolking 1795 (b)	ratio (a/b x 100)
Centrum, Oude zijde	7,4	8,3	89
Centrum, Nieuwe zijde	4,8	10,0	48
Noordwestelijke grachtengordel	4,4	6,9	64
Zuidelijke grachtengordel	2,1	4,8	43
Zuidoostelijke grachtengordel	2,3	3,6	64
Noordse Bos en omgeving	6,2	8,1	77
Plantage	0,5	0,5	92
Waterlooplein en omgeving	4,8	8,8	55
Rembrandtplein en omgeving	3,7	2,8	132
Lastage	7,4	6,2	119
Jordaan	27,9	24,8	113
Westelijke Eilanden	7,6	6,1	125
Oostelijke Eilanden	13,6	6,9	197
niet indeelbaar	6,2		
buiten de stad	0,7	2,2	
adres niet vermeld	0,2		
totaal	100,0	100,0	100
N	433	217024	

Bron: Gemeentearchief Amsterdam, archief gilden (366), inv.nr 564 voor de komenijhouders en voor de bevolking in 1795 J.P. Farret, A.G. Verster en J.H. van Swinden, *Rapport over de telling van het volk van Amsterdam. Overgegeven aan de representanten van hetzelfde Volk op den 20sten October 1795* (Amsterdam 1795).

54. Dat de Jodenbuurt (Waterlooplein en omgeving) een relatief gering aantal nieuwe inschrijvingen kent in de boeken van het kleinkramersgilde, is uiteraard een gevolg van het verbod aan Joden om lid te worden van het gilde.

Het aanbod van (semi-)duurzame consumptiegoederen elders in de stad

Bij de verkenning van de hoofdwinkelstraten van Amsterdam (figuur 2) is al geconstateerd dat zich buiten het centrum en de radiaalstraten geïsoleerde clusters van winkels bevonden. Twee van die clusters lagen in de Jordaan en het derde op de Oostelijke Eilanden. Het bestaan van deze groepen winkels roept de vraag op of het aanbod van semiduurzame en duurzame consumptiegoederen in Amsterdam beperkt bleef tot het centrum en de radialen of dat er ook op wijkniveau concentraties waren van winkels met 'shopping goods'. Vooral het winkelapparaat in de armere wijken van de stad vraagt de aandacht. Bleef het aanbod daar beperkt tot dagelijkse behoeften en moest men voor de meer duurzame goederen naar nabijgelegen radialen en het centrum gaan, of had zich in de wijken een eigen winkelapparaat ontwikkeld?

Omdat personen met een inkomen beneden de 600 gulden per jaar waren vrijgesteld van betaling en ook niet werden geregistreerd, is de Personele Quotisatie niet de meest ideale bron om deze vraag te beantwoorden. Ik heb dan ook gezocht naar aanvullende bronnen die informatie verschaffen over de locatie van minder draagkrachtige winkeliers. Een dergelijke bron meen ik gevonden te hebben in het archief van de desolate boedelkamer van Amsterdam. Deze stedelijke instelling bemoeide zich met de financiële afhandeling van faillissementen in de stad.⁵⁵ De kamer benoemde daartoe een curator die toezag op een correcte gang van zaken en die ook de relevante stukken bijeen bracht. Het archief is zeer omvangrijk, maar ongelukkig genoeg wordt in de nagelaten bescheiden uit de jaren omstreeks 1742 vrijwel nooit het type winkel gespecificeerd en behalve in de meest voor de hand liggende gevallen bleek het onmogelijk uit de papieren op te maken om wat voor winkel het ging. Na een reorganisatie van de boedelkamer in 1777 is in de meeste dossiers wel dit soort informatie te vinden en ik heb daarom als aanvulling op het register van de Personele Quotisatie gebruik gemaakt van adresgegevens uit het archief van de desolate boedelkamer over de jaren 1777 tot 1795.⁵⁶ Desondanks is het niet mogelijk het volledige winkelapparaat van het achttiende-eeuwse Amsterdam te reconstrueren. In het onderstaande zal ik daarom trachten op grond van informatie over het locatiegedrag van winkeliers in bedden, galanterieartikelen en Franse waren de contouren te schetsen van een verzorgingsapparaat dat zich grotendeels aan onze waarneming onttrekt.

55. Een inleiding op het archief en een overzicht van de aantallen faillissementen per jaar bij W.F.H. Oldewelt, 'Twee eeuwen Amsterdamse faillissementen en het verloop van de conjunctuur (1636-1838)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 75 (1962) 421-435.

56. Koopliden hielden de desolate boedelkamer bij voorkeur buiten de afhandeling van een faillissement en als gevolg daarvan bevat het archief van de kamer relatief weinig 'grote' faillissementen. Voor het doel waarmee ik het archief gebruik, is dat geen bezwaar (zie *Ibidem*, 429).

FIGUUR 5 Locatie van beddenwinkels in het register van de *Personele Quotisatie* (1742) en het archief van de *desolote boedelkamer* (1777-1795)

In figuur 5 is de locatie aangegeven van alle beddenwinkels die in het register van de *Personele Quotisatie* worden aangetroffen en tevens de locatie van de acht beddenwinkeliers die failleerden en derhalve vermeld worden in het archief van de *desolote boedelkamer* over de jaren 1777-1795.⁵⁷ Daarbij dient wel aangetekend te worden dat de adresgegevens uit het register van de *Personele Quotisatie* nauwkeuriger zijn dan die in de dossiers van de *boedelkamer*, waar globale aanduidingen als ‘op de Haarlemmerdijk bij de Buiten Brouwerstraat’ gebruikelijk zijn. Niettemin is het beeld helder. Beddenwinkels, waar men naast matrassen ook kussens, dekens en beddengoed verkocht, vertoonden een drietal concentraties: Noordermarkt, Nieuwendijk en Nieuwmarkt. Buiten de onmiddellijke omgeving van deze winkelconcentraties werden blijkbaar maar weinig beddenwinkels aangetroffen. Dat is in overeenstemming met het (semi-) duurzame karakter van bedden en beddengoed; artikelen waarbij de klant uitvoerig wil vergelijken op prijs en kwaliteit alvorens tot aankoop over te gaan. Evenmin hoeft het te bevreemden dat de Nieuwendijk het grootste aantal beddenwinkels telde. Die straat ligt immers

57. Stadsarchief Amsterdam, *Desolote boedelkamer* (archief 5072), inventarisnummers 3092, 3348, 3555, 3786, 5157, 5442, 5458 en 5593.

in het centrum van de stad en was het best toegankelijk voor het grootste aantal inwoners en tevens voor lieden van buiten Amsterdam.

De concentraties aan Noordermarkt en Nieuwmarkt lagen aan de rand van dichtbevolkte wijken als de Jordaan in het westen en de Lastage en Jodenbuurt in het oosten van de stad. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de winkels daar een meer buurtgebonden karakter hadden dan die aan de Nieuwendijk en ook een assortiment aanboden dat aansloot bij de beperkte koopkracht van het publiek in deze delen van de stad. Helaas missen we gegevens over het aanbod van de beddenwinkels, maar de aanzienlijke verschillen in het inkomen van de beddenwinkeliers suggereren dat op de Noordermarkt en Nieuwmarkt inderdaad een ander segment van de Amsterdamse bevolking werd bediend dan aan de Nieuwendijk. Daar bedroeg het gemiddelde jaarinkomen van de elf beddenwinkeliers niet minder dan 1.964 gulden, terwijl de zes winkeliers aan de Noordermarkt genoeg moesten nemen met gemiddeld 800 gulden per jaar en die aan de Nieuwmarkt met 760 gulden. Dat de meer perifere en armere delen van de stad uitgerekend vanaf de Noordermarkt en Nieuwmarkt van bedden en aanverwante artikelen werden voorzien, zal geen toeval zijn geweest. Op beide pleinen werden ook weekmarkten gehouden die veel volk trokken en deze pleinen tot een aantrekkelijke locatie maakten voor winkels (zie afbeelding 1). Bovendien vergrootte het aanbod van de marktkooplieden de keuzemogelijkheden van de consument en daarmee de aantrekkelijkheid van deze winkelgebieden. Dit geldt zeker voor de Noordermarkt, waar beddengoed expliciet werd genoemd in de keuren die het aanbod op de wekelijkse markt reguleerden.⁵⁸ Aan de Nieuwmarkt profiteerden men als winkelier niet alleen van aanloop tijdens de wekelijkse markttag, maar ook van een gunstige locatie aan de doorgaande route van het oostelijk stadsdeel naar het havenfront en IJ.

Mogen we nu op basis van het spreidingspatroon van beddenwinkeliers concluderen dat de stad naast het kernwinkelapparaat in het centrum en het aanbod langs belangrijke radialen, twee meer buurtgebonden winkelcentra bezat, waar de minder welgestelde consument terecht kon voor de aanschaf van 'shopping goods'? Wanneer we een blik werpen op figuur 6 blijkt dat die conclusie niet houdbaar is. In de figuur is de geografische spreiding van Franse winkels en galanteriewinkels opgetekend en ook hier heb ik gebruik gemaakt van informatie uit de *Personele Quotisatie* en uit het archief van de desolate boedelkamer. In totaal gaat het om 105 adresvermeldingen van zaken waar men modeartikelen en kledingaccessoires kon kopen. Ook hier was sprake van een concentratie van winkels in het centrum van de stad, maar terwijl de beddenwinkels vooral aan de Nieuwendijk te vinden waren, treffen we de aanbieders van Franse modeartikelen en galanterieën vooral op de

58. Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst*, 4e deel, 1e boek onder Noordermarkt.

Markt aan de Prinsengracht ter hoogte van Noorderkerk en Noorderkerkhof. Bron: Tobias van Domselaer, *Beschryvinghe van Amsterdam; haar eerste oorspronk etc* (Amsterdam: Marcus Willemsz. Doornick, 1665).

Dam en langs de Kalverstraat. Een aantal radialen in de grachtengordel en de radiaal van de Dam in zuidoostelijke richting door Halsteeg (nu Damstraat), Oude Doelenstraat en Hoogstraat waren eveneens goed voorzien van dit type winkels. Op de Noordermarkt daarentegen, werd geen enkele winkel in deze branche aangetroffen en aan de Nieuwmarkt slechts één. Wel tekent zich op de kaart een concentratie af op de Prinsengracht tussen Tuinstraat en Egelantiersgracht. De boedelinventarissen die bij het faillissement zijn opgemaakt, wekken de indruk dat het hier om betrekkelijk marginale winkeltjes ging, hetgeen ook verklaart waarom er in het register van de Personele Quotisatie geen Franse winkelhouders en galanteriewinkeliers op deze locatie worden aangetroffen.⁵⁹

59. Stadsarchief Amsterdam, Desolate boedelkamer (archief 5072), inventarisnummers 3420, 3438, 5510 en 5583.

FIGUUR 6 Locatie van Franse winkels en galanteriewinkels in het register van de *Personele Quotisatie* (1742) en het archief van de *desolate boedelkamer* (1777-1795)

De beperkingen van het bronnenmateriaal staan geen heel harde conclusies toe, maar enkele zaken zijn wel duidelijk. Het spreidingspatroon van beddenwinkels, Franse winkels en galanteriewinkels bevestigt het belang van de centrale winkelassen in het centrum en van de radialen bij het aanbod van semiduurzame en duurzame consumptiegoederen in Amsterdam. Maar tevens weten we nu dat dit soort goederen ook elders in de stad werd aangeboden en dat dit aanbod, in overeenstemming met het karakter van 'shopping goods', doorgaans geconcentreerd was in clusters van winkels binnen dezelfde branche. Tot het ontstaan van wat in moderne termen secundaire winkelcentra zouden worden genoemd, is het evenwel niet gekomen. De Noordermarkt en Nieuwmarkt functioneerden niet als een omvangrijke en gevarieerde winkelvoorziening voor de perifere wijken. Eerder lijkt er sprake te zijn geweest van brancheclustering op het niveau van straten. Voor bedden, kussens, beddengoed en aanverwante zaken gingen de Jordaanbewoners naar de Noordermarkt en voor de aanschaf van modeartikelen winkelde men aan de Prinsengracht.⁶⁰ Het lijkt niet te gewaagd te veronderstellen dat een vergelijkbaar patroon ook bestond voor andere branches in de sector semiduurzame en duurzame consumptiegoederen.

60. Ik ga er vanuit dat de faillissementen indicatief zijn voor concentraties van dit soort winkels aan de Prinsengracht. Van de vier dossiers stammen er twee uit 1781 en twee uit 1795.

Algemene locatieprincipes en de lokale context van het Amsterdamse winkelapparaat

In het voorgaande is duidelijk geworden dat algemene locatieprincipes grote invloed uitoefenden op het vestigingspatroon van Amsterdamse winkeliers. Dat impliceert uiteraard niet dat de lokale context van weinig betekenis was. Het antwoord op de vraag waar zich concentraties van winkels bevonden, werd immers sterk bepaald door de stedenbouwkundige en sociaalruimtelijke structuur van de stad zoals die in de voorafgaande eeuwen tot stand was gekomen. Vooral de relatief sterke spreiding van de Amsterdamse elite over de grachtengordel verhinderde de totstandkoming van een op de smaak en koopkracht van die elite toegesneden winkelapparaat in de onmiddellijke omgeving van hun woonhuizen en versterkte de positie van de hoofdassen in het centrum van de stad. En ook de beslissingen die de stedelijke regering nam over de locatie van markten en het assortiment dat er aangeboden mocht worden, hadden effect op het patroon van winkels in de stad. Niet toevallig sloten de belangrijkste radialen in de westelijke grachtengordel nauw aan bij de groentemarkten aan de Prinsengracht en de breed gesorteerde markt bij de Noorderkerk. De plaats van de Westermarkt, Nieuwmarkt, Botermarkt en de stadspoorten in het stedelijk landschap, oefende eveneens invloed uit op de locatiebeslissingen van winkeliers en het ruimtelijke spreidingspatroon dat uit die locatiebeslissingen voortvloeide. Toch blijft het zelfs binnen deze context opvallend hoezeer de vestigingspatronen van het Amsterdamse winkelbedrijf aansluiten bij moderne locatieprincipes. Dat wekt de indruk dat het beleid van de stedelijke overheid en van instituties als gilden het locatiegedrag van winkeliers niet ingrijpend stuurde. Klopt die indruk?

Wie de vuistdikke keurboeken van Amsterdam doorworstelt, krijgt al snel de indruk dat vrijwel elk aspect van het stedelijk leven werd gereguleerd. In de praktijk werd met de toepassing en het afdwingen van de keuren nogal selectief omgegaan. Wanneer de belangen van de stedelijke bovenlaag op het spel stonden, werd doorgaans krachtig opgetreden. In vrijwel alle andere gevallen lijken pogingen tot het afdwingen van gehoorzaamheid aan de keuren alleen ondernomen te zijn wanneer belangengroepen daar expliciet om vroegen. De Amsterdamse winkeliers lieten zich in dat opzicht niet onbetuigd. Talrijk waren de verzoeken aan de stedelijke regering op te treden tegen lieden die ongeoorloofd met goederen rondgingen langs de huizen en daarmee de omzet van gildenleden-winkeliers nadelig beïnvloedden.⁶¹ Op andere terreinen daarentegen, waren er opmerkelijk weinig regels. Zo telde de Amsterdamse bouwverordening van 1565, die tot in de negentiende eeuw van kracht

61. Zie bijvoorbeeld H. Noordkerk (ed.), *Handvesten ofte privilegiën ende octroyen; mitsgaders willekeuren, costumen, ordonnantiën en handelingen der stad Amsterdam etc.* (Amsterdam 1748) 5e deel, 4e boek, hoofdstukken 43 en 44.

zou blijven, niet minder dan 64 artikelen, maar in geen van die artikelen is iets vastgelegd over de locatie en exploitatie van winkelhuizen. Wel dienden de rooimeesters controle uit te oefenen bij de bouw van ovens in het brandgevaarlijke bakkersbedrijf, maar noch in de bouwverordeningen, noch in de uitvoerige brandverordeningen waren bepalingen opgenomen die de bakkers beperkten in hun keuze van locatie. Voor industriële activiteiten die lawaai, stank en brandgevaar opleverden golden overigens wel beperkingen. Zij werden meest verbannen naar de volkswijken aan de randen van de stad.⁶²

Op de praktijk dat eenieder die aan de eisen van het gildelidmaatschap voldeed naar eigen goeddunken een locatie kon kiezen om een winkel uit te baten, is slechts één uitzondering: het slagersbedrijf. Vleeshouwers waren verplicht hun waren aan te bieden op een vleesbank in een van de zeven vleeshallen die de stad rijk was. Twee van die hallen lagen in het centrum van de stad aan de Nes, waar men na de overgang van Amsterdam naar protestantse zijde (1578) twee voormalige kapellen tot vleeshal had ingericht. Twee hallen lagen in het westelijke stadsdeel (op de Westermarkt en Herenmarkt) en één op de Botermarkt.⁶³ Vanuit hun eigen zaak, waar het slachten plaatsvond, mocht uitsluitend tijdens de slachttijd (1 oktober tot 25 december) en op vrijdag en zondag, wanneer de vleeshallen gesloten waren, aan de consument worden verkocht.⁶⁴ Voor de Amsterdamse Joden waren aan de Houtgracht en bij de Hoogduitse synagoge vleeshallen beschikbaar. Joden mochten echter geen lid van het vleeshouwersgilde zijn en daarom werd het vee in de huizen van de vleeshouwers van het gilde door Joodse 'snyders en keurders' ritueel geslacht.⁶⁵

Over het algemeen was niet alleen de keuze van een geschikte locatie vrij, ook de eisen die aan het gildelidmaatschap werden gesteld, waren niet heel strikt. Zo hoefden de leden van het omvangrijke kleinkramersgilde zelfs geen poorter van de stad te zijn en dienden zij slechts het inkomgeld van vier gulden en een jaarlijkse bijdrage van één gulden te betalen.⁶⁶ Dat op het naleven van die regels niet al te streng werd toegezien, is hiervoor al duidelijk geworden. Toen de overlieden in 1752 in actie kwamen, bleken er vele honderden 'illegale' komenijen in de stad te zijn. Anders dan men op grond van de corporatieve inrichting van de vroegmoderne Amsterdamse economie zou kunnen verwachten, oefenden de stedelijke overheid en instituties als gilden vrijwel geen directe invloed uit op het locatiedrag van winkeliers. Binnen

62. Zie Ibidem, 2e deel, 9e boek, 1e hoofdstuk voor de bouwverordeningen en 3e deel, 4e boek voor de brandverordeningen. De bouwverordeningen worden ook uitvoerig behandeld in J.C. Breen, 'De verordeningen op het bouwen te Amsterdam vóór de negentiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamum* 6 (1908) 107-148.

63. Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst*, 3e deel, 1e boek, 39-41.

64. Noordkerk, *Handvesten ofte privilegiën*, 3e deel, 1e boek, 771-775, item 5.

65. Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst*, 3e deel, 1e boek, 40-41.

66. Alleen voor de *kaarsenmakers*, die ook deel uitmaakten van het kleinkramersgilde, golden striktere regels en hogere bedragen (Ibidem, 4e deel, 1e boek, 437).

de gegeven morfologische en sociaalruimtelijke structuur heersten voor winkelvastgoed de regels van de 'vrije markt'. Dat verklaart waarom de algemene principes die geformuleerd zijn op basis van de situatie in moderne steden met een liberaal economisch beleid, ook hun invloed deden gelden in het vroegmoderne Amsterdam.

Conclusie

Misschien is de meest verrassende uitkomst van dit onderzoek wel dat de locatietheorieën die in de twintigste eeuw zijn geformuleerd goed bruikbaar bleken bij het analyseren en verklaren van de vestigingspatronen van winkels in het achttiende-eeuwse Amsterdam. De drie door Nelson genoemde vormen van toegankelijkheid bepaalden ook toen in belangrijke mate de inplanting van het winkelapparaat in het stedelijk landschap en in die zin is dat landschap modern te noemen. Het principe van algemene toegankelijkheid, dat wil zeggen toegankelijkheid tot de in een bepaald gebied woonachtige bevolking, vinden we er terug in het hoogwaardige karakter van het winkelaanbod in het centrum van Amsterdam en de spreiding van winkels in dagelijkse behoeften over alle delen van de stad. Bij het principe van lineaire toegankelijkheid gaat het in essentie om het onderscheppen van passanten. De beste locaties voor 'onderscheppende' winkels zijn uiteraard de belangrijke doorgaande straten en toegangswegen tot het centrum. Die logica bleek ook in Amsterdam van toepassing te zijn. Een reeks van radialen verbond de hoofdwinkellijnen en legde een verbinding tussen het stadshart, enkele belangrijke markten en de stadspoorten. Langs deze radialen, die te beschouwen zijn als lineaire uitstulpingen van het centrale winkelapparaat, bevonden zich relatief veel hoogwaardige winkels. Maar ook het feit dat met het toenemen van de afstand tot het centrum het aanbod langs de radialen schraler werd, liet zich goed uit algemene locatietheorieën verklaren. Met de vraag naar het verzorgingsniveau in de buurten buiten het centrum kwamen we in aanraking met de derde vorm van toegankelijkheid: speciale toegankelijkheid. Die was op basis van het beschikbare bronnenmateriaal moeilijk te bestuderen, maar de situatie in de verbindingsstraten tussen Herengracht en Keizersgracht en ook de spreiding van enkele specifieke branches over de stad maken duidelijk dat het aanbod varieerde met de welstand van de wijken, maar dat er geen sprake was van omvangrijke secundaire winkelcentra. Ook hier liet de situatie in de achttiende eeuw zich analyseren met behulp van een instrument dat ontleend is aan de locatietheorie in Amerikaanse steden in de jaren vijftig van de twintigste eeuw.

De opvallende overeenkomst tussen wat op grond van moderne locatietheorieën kon worden verwacht en de feitelijke spreiding van winkels in het vroegmoderne Amsterdam, riep de vraag op naar de invloed van de institutionele en historische context op het locatietraject van de Amsterdamse detail-

handel. Onderzoek in keurboeken en gildereglementen maakte duidelijk dat de stedelijke overheid en de gilden zich niet bemoeiden met het locatiegedrag van winkeliers. De enige uitzondering vormde het slagersbedrijf, waar men verplicht was gebruik te maken van de stedelijke vleesbanken. Het vrijwel ontbreken van voorschriften met betrekking tot de locatie van winkels impliceert dat andere zaken van grotere invloed waren op het Amsterdamse winkellandschap. Naast de algemene locatieprincipes waren dat de omvang van de stad en de morfologische en sociaalruimtelijke structuur zoals deze in de voorgaande eeuwen tot stand was gekomen. Belangrijke elementen van deze morfologische en sociaalruimtelijke structuur waren de markten en stadspoorten, de langgerekte vorm van de luxueuze grachtengordel, die als een schil rond het oude centrum ligt en de ligging van minder welgestelde wijken in de stedelijke periferie en ten (zuid)oosten van de Nieuwmarkt.

In combinatie hebben de algemene locatieprincipes en de lokale context vorm gegeven aan complexe en gedifferentieerde vestigingspatronen die niet principieel afwijken van de vestigingspatronen van het moderne winkelbedrijf. Die laatste constatering is niet van belang ontbloeit want al te vaak wordt er vanuit gegaan dat ‘moderne’ locatiepatronen in verband staan met veranderingen die een aanvang namen met de Industriële Revolutie en modernisering van het economisch leven in de negentiende eeuw. Die opvatting is niet langer houdbaar. Ook voor de doorbraak van moderne productie- en distributietechnologieën kwamen relatief moderne locatiepatronen tot stand. Die vloeiden in het geval van Amsterdam voort uit de beperkte regelgeving op het gebied van winkellocaties en vooral ook de schaal van de stad. Anders dan de meeste Europese steden was Amsterdam al ver voor 1800 een zeer grote stad, met een op de maat en complexiteit van die stad toegesneden winkelapparaat. Dat winkelapparaat vormde de infrastructuur van het koopgedrag. De culturele kant van het koopgedrag in het vroegmoderne Amsterdam is in deze bijdrage niet aan bod geweest, maar het moderne karakter van de hier besproken locatiepatronen suggereert dat ‘winkelen’ als ontspanning en vrijetijdsbesteding mogelijk een ouder fenomeen is dan gewoonlijk wordt verondersteld.

Over de auteur

Clé Lesger (1956) studeerde economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde daar in 1990 op het proefschrift *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*. Hij houdt zich vooral bezig met de geschiedenis van de vroegmoderne tijd en publiceerde over handel en kooplieden, de sociaalruimtelijke structuur van vroegmoderne steden en de economische geschiedenis van Amsterdam. Hij is verbonden aan de Afdeling geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam.

E-mail: c.lesger@uva.nl